

****

AAVASHYAK SIKSHN

(Gujrati)

****

આવશ્યક શિક્ષણ

મનુષ્યમાત્ર વાસ્તવમાં વિદ્યાર્થી જ છે. દેવતા, યક્ષ, રાક્ષસ, પશુ, પક્ષી વગેરે જેટલી સ્થાવર-જંગમ યોનિઓ છે તે બધી ભોગયોનિઓ છે. એમાં મનુષ્યયોનિ માત્ર બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે છે, અવિદ્યા અને ભોગ પ્રાપ્ત કરવા માટે નથી.

મનુષ્યશરીર માત્ર પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવા માટે જ મળ્યું છે; તેથી પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરી લેવી એ જ વાસ્તવમાં મનુષ્યતા છે. તેથી મનુષ્યયોનિ વાસ્તવમાં સાધનયોનિ જ છે. મનુષ્યયોનિમાં જે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ આવે છે, તેમનામાં મનુષ્ય જો સુખી-દુઃખી થાય છે, તો તે ભોગયોનિ જ થઈ; અને ભોગ ભોગવવા માટે તે નવાં કર્મ કરે છે તોપણ એમાં ભોગયોનિનું જ પ્રાધાન્ય રહ્યું. તેથી અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને સાધન-સામગ્રી બનાવી લેવી અને ભોગ ભોગવવા તથા સ્વર્ગાદિ લોકોની પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી નવાં કર્મ ન કરવાં, બલકે પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રની આજ્ઞા મુજબ કર્તવ્યકર્મ કરવાં એ જ મનુષ્યતા છે. આ દૃષ્ટિથી મનુષ્યમાત્રને સાધક, વિદ્યાર્થી કહી શકીએ છીએ.

મનુષ્યજીવનમાં આશ્રમોના ચાર વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે— બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ. જેમ કે, સો વર્ષની ઉંમરમાં પચીસ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, પચીસથી પચાસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમ, પચાસથી પંચોતેર વર્ષ સુધી વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને પંચોતેરથી સો વર્ષ સુધી સંન્યાસાશ્રમ બતાવવામાં આવેલ છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ (વિદ્યાર્થી-જીવન)માં ગુરુ-આજ્ઞાનું પાલન, ગૃહસ્થાશ્રમમાં અતિથિસત્કાર, વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં તપ અને સંન્યાસાશ્રમમાં બ્રહ્મચિંતન કરવું એ મુખ્ય છે.

બ્રહ્મચારી (વિદ્યાર્થી) બે જાતના હોય છે—નૈષ્ઠિક અને ઉપકુર્વાણ. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તે હોય છે કે જેઓ અખંડ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા રહીને, વિવેક-વિચાર દ્વારા ભોગાસક્તિનો ત્યાગ કરીને પરમાત્મા તરફ જ ચાલી નીકળ્યા છે. ઉપકુર્વાણ બ્રહ્મચારી તે હોય છે કે જેઓ વિચાર દ્વારા ભોગાસક્તિનો ત્યાગ કરી શક્યા નથી; તેથી ફક્ત ભોગાસક્તિને દૂર કરવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે. તેઓ શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક લગ્ન કરે છે અને ધર્મનું પાલન કરતા રહીને ત્યાગદષ્ટિથી ઉપાર્જન અને ભોગ કરે છે. તેમની સામે ધર્મની પ્રધાનતા રહે છે. ધર્મનું પાલન કરવાથી તેમને ભોગ અને સંગ્રહ પ્રત્યે આપમેળે વૈરાગ્ય થઈ જાય છે—‘ધર્મ તે બિરતિ’ (માનસ—૩/૧૬/૧) અને તેઓ પરમાત્મા તરફ ચાલી નીકળે છે.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થી કોને કહે છે?

ઉત્તર : જે માત્ર વિદ્યાધ્યયન કરવા ઈચ્છે છે, તેને વિદ્યાર્થી કહે છે. ‘વિદ્યાર્થી’ શબ્દનો અર્થ છે—વિદ્યાનો અર્થી અર્થાત્ ફક્ત વિદ્યાની ઈચ્છાવાળો. કઈ વિદ્યા? વિદ્યાઓમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવિદ્યા—‘અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ્’ (ગીતા-૧૦/૩૨).

પ્રશ્ન : વિદ્યાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે?

ઉત્તર : કંઈ પણ જાણવું એ વિદ્યા છે. અનેક શાસ્ત્રોનું, કળા-કૌશલ્યનું, ભાષાઓ વગેરેનું જ્ઞાન એ વિદ્યા છે. વાસ્તવમાં વિદ્યા એ જ છે, જેનાથી અન્ય કશું જાણવાનું બાકી ન રહે, જીવની મુક્તિ થઈ જાય—સા વિદ્યા યા વિમુક્તયો (વિષ્ણુપુરાણ-૧/૧૮/૪૧). જો જાણવાનું બાકી રહી ગયું તો તે વિદ્યા વળી શાની?

એક શબ્દબ્રહ્મ (વેદ) છે અને એક પરબ્રહ્મ (પરમાત્મતત્વ) છે. જો શબ્દબ્રહ્મને જાણી લીધો, પણ પરબ્રહ્મને નહિ જાણ્યો તો એ માત્ર પરિશ્રમ જ થયો—

શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતો ન નિષ્ણાયાત્ પરે યદિ।

શ્રમસ્તસ્ય શ્રમફલો હ્યધેનુમિવ રક્ષતઃ॥

(ગીતાદ્વાગતન—૧૧/૧૧/૧/૧)

તેથી પરમાત્મતત્ત્વને જાણવું એ જ મુખ્ય વિદ્યા છે અને એમાં જ મનુષ્યજીવનની સફળતા છે.

જેનાથી આજીવિકાનું ઉપાર્જન થાય, નોકરી મળે તે પણ વિદ્યા છે, પણ તે વિદ્યા પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં સહાયક થતી નથી, બલકે ક્યાંક-ક્યાંક એ વિદ્યાનું અભિમાન થવાથી એ વિદ્યા પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં વિદ્વ બની જાય છે. વિદ્યાના અભિમાનીને કોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા મળી જાય તો તે તે તર્ક અર્થાત્ દલીલ કરીને તેમની વાત કાપી નાખશે, તેમને ચૂપ કરાવી દેશે અને તેથી તે વાસ્તવિક લાભથી વંચિત રહી જશે. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે—

ષડઙ્ગાદિવેદો મુખે શાસ્ત્રવિદ્યા
કવિત્વાદિ ગદ્યં સુપદ્યં કરોતિ।
યશોદાકિશોરે મનો વૈ ન લગ્નં
તતઃ કિં તતઃ કિં તતઃ કિં તતઃ કિમ્૥

‘છયે અંગો સહિત વેદ અને શાસ્ત્રો વાંચ્યાં હોય, સુંદર ગદ્ય અને પદ્યમય કાવ્ય-રચના કરતો હોય, પણ જો યશોદાનંદનમાં મન નથી લાગ્યું તો એ બધાથી શો લાભ?’

પ્રશ્ન : વિદ્યા ગ્રહણ કરવાની શી જરૂરિયાત છે?

ઉત્તર : વિદ્યા વિના મનુષ્યજન્મ સફળ થશે નહિ, બલકે મનુષ્યજન્મ અને પશુજન્મ એકસમાન જ નીવડશે. તેથી વિદ્યાની અત્યંત જરૂરિયાત છે.

કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆત થાય છે તો તે કોઈ ઉદ્દેશ્યને લીધે જ થાય છે. મનુષ્યજન્મ ફક્ત દુઃખોના અત્યંત અભાવ તથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી જ મળ્યો છે. આ ઉદ્દેશ્ય જો સિદ્ધ નહિ થયો તો એ મનુષ્યતા નથી. જેમ પશુ-પક્ષી વગેરે ભોગયોનિ છે, તેવી જ રીતે પરમાત્મપ્રાપ્તિ વિનાનો મનુષ્ય પણ ભોગયોનિ જ છે; કારણ કે પરમાત્મપ્રાપ્તિનો અવસર પ્રાપ્ત કરીને પણ ફક્ત ભોગોમાં જ રચ્યોપચ્યો રહ્યો તો તે ભોગયોનિ જ થઈ અને તેનું પતન જ થયું—‘તમારૂંદ્યુતં વિદુઃ!’ (શ્રીમદ્ભાગવત-૧૧/૭/૭૪)

જો મનુષ્યજન્મ ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાં જવા માટે, વારંવાર જન્મવા-મરવા માટે જ થયો તો પછી એમાં મનુષ્યતા શી થઈ? તેથી મનુષ્યજન્મમાં વિદ્યાર્થીએ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી લેવી જોઈએ, જેનાથી ચરિયાતો કોઈ લાભ નથી -

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ।
યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે॥

(ગીતા-૬/૨૨)

‘જે લાભની પ્રાપ્તિ થવાથી તેનાથી વધારે કોઈ બીજો લાભ માનવામાં પણ નથી આવતો અને જેનામાં સ્થિત થયા પછી મનુષ્યને ઘણા ભારે દુઃખથી પણ વિચલિત કરી શકાતો નથી.’

વાસ્તવમાં બ્રહ્મવિદ્યા જ વિદ્યા છે, બીજી વિદ્યા તો અવિદ્યા છે; કારણ કે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થવાથી કશું પણ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી. અલબત્ત, એનો અર્થ એ નથી કે અન્ય (લૌકિક) વિદ્યાઓનું અધ્યયન નહિ કરવું જોઈએ. અન્ય વિદ્યાઓનું પણ અધ્યયન કરવું જોઈએ. અન્ય ભાષાઓ, લિપિઓ વગેરેનું જ્ઞાન-સંપાદન કરવું એ યોગ્ય છે, પણ તેમનામાં જ લિપ્ત રહેવું એ યોગ્ય નથી; કેમ કે તેમનામાં જ લિપ્ત રહેવાથી મનુષ્યજન્મ નકામો વીતી જશે. બીજી વાત, લૌકિક વિદ્યાઓ જાણવાથી ‘હું ભણેલો-ગણેલો છું’ એવું એક અભિમાન પેદા થશે, જેનાથી બંધન વધુ દૃઢ થઈ જશે.

શાસ્ત્રાણ્યધીત્યાપિ ભવન્તિ મૂર્ખા

યસ્તુ ક્રિયાવાન્પુરુષઃ સ વિદ્વાન્।

‘શાસ્ત્રોને વાંચીને પણ લોકો મૂર્ખ જ રહેતા હોય છે. વાસ્તવમાં વિદ્વાન એ જ છે, જે શાસ્ત્રાનુકૂળ આચરણ કરે છે.’

મનુષ્યજન્મનો ઉદ્દેશ્ય છે—પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવી અને તેનું સાધન છે—સંસારની સેવા. તેથી લૌકિક વિદ્યા, ધન, પદ વગેરેનો ખરો ઉપયોગ સંસારની સેવામાં જ છે. એ સંસારની સેવામાં જ કામ આવી શકે છે, પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં નહિ; કેમ કે પરમાત્મપ્રાપ્તિ લૌકિક વિદ્યાને આધીન

નથી. જેની પાસે લૌકિક વિદ્યા વગેરે છે, તેના પર સંસારની સેવા કરવાની જવાબદારી છે. માલ પર જ જકાત લાગે છે અને આવક પર જ કર લાગે છે. માલ નહિ હોય તો જકાત કઈ વાતની? આવક નહિ હોય તો કર કઈ વાતનો?

લૌકિક વિદ્યા, ધન, પદ વગેરેને લીધે સંસારમાં મનુષ્યની જે પ્રશંસા થાય છે, તે એક રીતે મનુષ્યની નિંદા જ છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે મહિમા તો લૌકિક વિદ્યા વગેરેનો થયો અને પોતાની તો નિંદા જ થઈ! તેથી જે લૌકિક વિદ્યા વગેરેથી પોતાને મોટો માને છે, તે વાસ્તવમાં પોતાને નાનો જ બનાવે છે.

પ્રશ્ન : વિદ્યાનું અધ્યયન બાલ્યાવસ્થામાં જ કરવું જોઈએ કે આજીવન?

ઉત્તર : બાલ્યાવસ્થામાં વિદ્યાધ્યયન કરવાનો નિયમ માત્ર ઉપકુર્વાણ બ્રહ્મચારી માટે જ છે. જે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે તેણે તો આજીવન શાસ્ત્રોનું, બ્રહ્મવિદ્યાનું અધ્યયન કરતા રહેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : જો કોઈ વિદ્યાર્થી વિદ્યાધ્યયન કરતાં કરતાં અધવચ્ચે જ મરી જાય તો તેની શી ગતિ થશે?

ઉત્તર : વિદ્યાધ્યયન એ એક તપસ્યા છે, જે વિદ્યાર્થીને શુદ્ધ કરી દે છે—‘સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે!’ (ગીતા—૧૭/૧૫) તેથી સંસારમાં ભોગ અને સંગ્રહમાં રત રહેલાં પ્રાણીઓ કરતાં તે ઘણો સારો છે. તેણે જેટલા પ્રમાણમાં ભોગ અને સંગ્રહનો ત્યાગ કર્યો છે તેટલો તો તે શ્રેષ્ઠ છે જ.

અંત સમયે વિદ્યાર્થીની જેવા પ્રકારની વિદ્યાધ્યયનની વૃત્તિ રહી હોય છે, આગળના જન્મમાં તે પૂર્વસંસ્કાર મુજબ એ જ વિદ્યા ભણશે.

જે માત્ર આજીવિકા ચલાવવાના ઉદ્દેશ્યથી વિદ્યા ભણે છે તે જો અધવચ્ચે મરી જાય તો જેવી સાધારણ માણસની ગતિ થાય છે તેવી જ તેની ગતિ થશે. કારણ કે ભાવ કલ્યાણ કરનારો છે, ક્રિયા નહીં.

જે ફક્ત બીજાઓને હલકા પાડવા માટે અને પોતાના અભિમાનને

પોષવા માટે વિદ્યાધ્યયન કરે છે તે જો અધવચ્ચે મરી જાય તો ભૂત-પ્રેત, પિશાચ વગેરે નીચ યોનિમાં જશે.

જેની માત્ર ગ્રંથો વાંચવાની, ગ્રંથોની જાણકારી મેળવવાની રુચિ છે તે જો અધવચ્ચે મરી જાય તો તે રુચિ અનુસાર આગળનો મનુષ્યજન્મ લઈને એવા ગ્રંથો વાંચશે. એવા વિદ્યાર્થીને ફરીથી મનુષ્યજન્મ મળી ગયો તો એ કામ કંઈ ઓછું થયું ન ગણાય. જો તે બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતો કરતો મરી જાય અને મરતી વેળાએ તેનામાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા રહી જાય તો તે મુક્ત થઈ જશે અને તત્ત્વજિજ્ઞાસા રહી નહિ હોય તો તે યોગબ્રહ્મ થઈ જશે.

જે માત્ર ભગવાનની આજ્ઞા માનીને વિદ્યાધ્યયનરૂપ કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, તે જો અધવચ્ચે મરી જાય અને મરતી વેળાએ તેને ભગવાનની સ્મૃતિ થઈ જાય તો તેનો ઉદ્ધાર થઈ જશે* અને ભગવાનની સ્મૃતિ નહિ થાય તો તે યોગબ્રહ્મ થઈ જશે.

પ્રશ્ન : પ્રાચીન અને આધુનિક વિદ્યાર્થીઓમાં શો ફરક છે?

ઉત્તર : પ્રાચીન વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા જેમ જેમ શીખતા હતા, અભ્યાસ કરતા હતા, અનુભવ કરતા હતા (પોતાના અને બીજાઓના ખપમાં યોજતા હતા) તેમ તેમ તેમનામાં નિરભિમાનતા, નમ્રતા આવતી હતી. તેઓ જે વિષયનો અભ્યાસ કરતા હતા, તેમાં તેઓ ઊંડા ઊતરતા હતા. બીજો શું કરે છે—એ તરફ તેઓ લક્ષ જ રાખતા ન હતા. પરંતુ આધુનિક વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાનો ફક્ત અભ્યાસ કરે છે, શીખે છે, અનુભવ નથી કરતા. તેથી તેમનામાં અભિમાન આવી જાય છે. અનુભવ વિના શીખેલું જ્ઞાન પોતાને માટે અને દુનિયાને માટે ખતરનાક બને છે!

* અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મર-મુક્ત્વા ક્લેવરમ્!

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ॥

(ગીતા - ૮/૫)

‘જે મનુષ્ય અંતકાળમાં પણ મારું સ્મરણ કરતો રહીને શરીર છોડી જાય છે તે

માત્ર શીખેલા જ્ઞાનવાળા તથા ભોગ અને સંગ્રહમાં આસક્ત વિદ્યાર્થીઓને એવો વહેમ થઈ જાય છે કે 'અમે બરાબર જાણીએ છીએ; જૂના જમાનાના લોકો બરાબર જાણતા ન હતા.' તેઓ પ્રાચીન વિદ્યાની હાંસી ઉડાવે છે કે 'પ્રાચીન દર્શન તો અંધારામાં કાળી બિલાડી પર હાથ ફેરવવા બરાબર છે એટલે કે પ્રાચીન દર્શન ફાલતૂ છે.' તેઓ હાંસી કેમ ઉડાવે છે? કેમ કે, તેઓ માત્ર શીખ્યા જ છે, અનુભવ કર્યો નથી. પરંતુ જેમણે અનુભવ કર્યો છે તેઓ પ્રાચીન દાર્શનિકોનો અને તેમના અનુભવનો આદર કરે છે.

પ્રાચીન વિદ્વાનો માત્ર ભણેલા ન હતા. વિદ્યાની સાથે સાથે તેમનામાં પ્રભુભક્તિ પણ હતી. તેથી તેમનામાં જોશ ન હતું, હોશ હતો. આજકાલના ભણેલા-ગણેલાઓમાં જોશ તો હોય છે, પણ હોશ નથી હોતો, કેમ કે તેઓ ઊંડા ઊતરતા નથી.

પ્રાચીન વિદ્વાનોને પણ વિદ્યાનું અભિમાન આવતું હતું; પરંતુ તેઓ જેમ જેમ વિદ્યામાં ઊંડા ઊતરતા હતા તેમ તેમ તેમનું અભિમાન ગળતું જતું હતું અને જેમ તાવ ઊતરી જવાથી શરીર હલકું થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે તેઓ ભીતરથી હલકા થઈ જતા હતા. એટલે કે તેમનામાં અભિમાનનો અંશ પણ રહેતો ન હતો. ભર્તૃહરિજીએ કહ્યું છે -

યદા કિઞ્ચિજ્જોડહં દ્વિપ ઈવ મદાન્ધઃ સમભવં

તદા સર્વજોડસ્મીત્યભવદવલિપ્તં મમ મનઃ।

યદા કિઞ્ચિત્કિઞ્ચિદ્ બુધજનસકાશાદવગતં

તદા મૂર્ખોડસ્મીતિ જ્વર ઈવ મદો મે વ્યપગતઃ॥

(નીતિશતક)

'જ્યારે હું થોડુંક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને હાથીની જેમ મદાંધ થઈ રહ્યો હતો, તે સમયે મારું મન 'હું જ સર્વજ્ઞ છું' એવું વિચારીને ઘમંડથી ભરેલું હતું. પરંતુ જ્યારે વિદ્વાનોના સંગને લીધે થોડું થોડું જ્ઞાન થવા લાગ્યું, ત્યારે 'હું મૂર્ખ છું' એવું સમજવાના કારણે મારો તે મદ (અભિમાન) તાવની જેમ ઊતરી ગયો.'

તે દાર્શનિકોમાં કાંઈક અહંભાવ રહેલો હોવાથી તેમનાં દર્શનોમાં ભેદ રહેતો હતો; તેથી બધા દાર્શનિકોની વિવેચન-શૈલી ભિન્નભિન્ન રહેતી હતી. પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થવાથી તેમનો તે સૂક્ષ્મ અહંભાવ દૂર થઈ જતો હતો.

સારાંશ એ છે કે જ્યાં સુધી દાર્શનિકોમાં અહંભાવ રહેતો હતો, ત્યાં સુધી તેમનામાં ભેદબુદ્ધિ રહેતી હતી અને તેના રહેવાથી જ તેમને પોતાનું દર્શન ઉત્તમ અને બીજાઓનું દર્શન ઊતરતું લાગતું હતું. પરંતુ જ્યારે તેમનો અહંભાવ દૂર થઈ જતો હતો, ત્યારે પ્રક્રિયાભેદ રહેતો હોવા છતાં ભેદબુદ્ધિ રહેતી ન હતી. આજકાલના દાર્શનિકો એ ભેદ સુધી જ પહોંચે છે, તેનાથી આગળ તેમના અનુભવ સુધી પહોંચતા નથી.

જૂના જમાનામાં વિદ્યાર્થી ગુરુ પાસેથી આદરસહિત વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા અને આજકાલ વિદ્યાર્થીઓ નોકરી કરનારા શિક્ષકો પાસે અભ્યાસ કરે છે અર્થાત્ ગુરુ પર હુકમ ચલાવે છે. નોકરી કરનાર પાસેથી લીધેલી વિદ્યા વિકસિત થતી નથી. અગાઉ ગુરુ ઇચ્છે તે વિદ્યાર્થીને કાઢી મૂકતા હતા અને ઇચ્છે તેને રાખી લેતા હતા. પરંતુ આજકાલ વિદ્યાર્થીઓ ઇચ્છે તે ગુરુ (અધ્યાપક)ને કાઢી મૂકે છે અને ઇચ્છે તેને રાખી લે છે. પહેલાં ગુરુ ગાદી પર બિરાજમાન થઈને ભણાવતા હતા અને શિષ્યો (વિદ્યાર્થીઓ) નીચે આસન પર બેસતા હતા. પરંતુ આજના વિદ્યાર્થીઓ બેંચો પર, ખુરશીઓ પર બેસે છે અને અધ્યાપક કાળા બોર્ડની પાસે ઊભા ઊભા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે છે.

અગાઉ વિદ્યાર્થીઓ લૌકિક વ્યવહાર માટે અભ્યાસ કરતા હતા, છતાં પણ મુખ્યત્વે પરલોક તરફ દૃષ્ટિ રાખતા હતા. તેઓ લૌકિક વિદ્યાને પણ જાણતા હતા અને પારમાર્થિક તત્ત્વને પણ. તેમની દૃષ્ટિ ઉચ્ચ, શ્રેષ્ઠ રહેતી હતી. પરંતુ આજકાલના વિદ્યાર્થીઓ લૌકિક વિદ્યાને પણ યોગ્ય રીતે જાણતા નથી; પછી તેઓ પારમાર્થિક તત્ત્વને તો શું જાણવાના? તેમણે જેટલો અભ્યાસ કર્યો છે તેનો પણ તેઓ બીજાઓને બરાબર અભ્યાસ કરાવી શકતા નથી. માત્ર સર્ટિફિકેટ મેળવવા માટે તેઓ નકલ કરીને પાસ

થાય છે અને પોતાના નામની સાથે બી.એ., એમ.એ., શાસ્ત્રી, આચાર્ય વગેરે ઉપાધિઓ જોડીને રાજી થઈ જાય છે. તેઓ માત્ર વ્યવહારમાં આવનારી બાબતો જ શીખે છે અને જેનાથી વધારે પૈસા પેદા થાય, વધારે ભોગ ભોગવી શકાય એવા ઉપાયોમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. મનુષ્યજન્મ શા માટે મળ્યો છે, એનો ખાસ હેતુ શો છે, પોતાનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય— એ તરફ તેમની દૃષ્ટિ જતી જ નથી.

જેમ બે દીવા પાસે પાસે મૂકીએ તો એક-બીજાના પ્રકાશથી બન્નેની નીચેનું અંધારું દૂર થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે અગાઉ વિદ્યાર્થીઓ પરસ્પર વાદ-વિવાદ કરતા હતા, લૌકિક-પારલૌકિક બાબતો પર વિચાર કરતા હતા, જેનાથી તેમને બન્ને લોકોની વાતોનું જ્ઞાન થઈ જતું હતું. પરંતુ આજકાલના વિદ્યાર્થીઓ આવું ઘણું ઓછું કરે છે. તેઓ તો પોતાને જ વિદ્વાન માનીને બેસી જાય છે, જેથી તેમનો વિકાસ અટકી જાય છે.

અગાઉના વિદ્યાર્થીઓ ઘણા નમ્ર તેમ જ ગુરુના ભક્ત હતા. પરંતુ આજના વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે ઘણા ઉદંડ, ઉચ્છૃંખલ છે. તેઓ સ્કૂલ, કૉલેજ, સ્ટેશન વગેરે જગ્યાએ બીજાઓની મજાક ઉડાવે છે, મશ્કરી કરે છે, બીજાઓને કષ્ટ આપે છે, તંગ કરે છે. તેમનામાં મા-બાપ અને ગુરુજનો માટે નથી તો ભક્તિભાવ કે નથી તો આદર. ઊલટાનું તેઓ તેમનો તિરસ્કાર, અપમાન કરે છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે તેઓ મોટા થયા પછી પોતાનાં સંતાનો દ્વારા તિરસ્કૃત થાય છે અને મજબૂર થઈને તેમણે તિરસ્કૃત થવું જ પડે છે. તેમના માટે આ લોક પણ સુખદાયી નથી થતો, તો પછી પરલોક કેવી રીતે સુખદાયી થઈ શકે?

પ્રાચીન વિદ્યાર્થીઓ ગ્રંથોના ઊંડા તત્ત્વને સમજતા હતા અને તેમનો તે વિદ્યા પર અધિકાર થઈ જતો હતો તથા તેઓ તે વિદ્યાથી નવી શોધો પણ કરી શકતા હતા. એવા વિદ્યાર્થીઓ ‘આચાર્ય’ કહેવાતા હતા. પરંતુ આધુનિક વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાના વાસ્તવિક તત્ત્વને સમજતા નથી અને સમજવા ઈચ્છતા પણ નથી. હા, તેમનામાં જો લગની હોય, ઉત્કંઠા હોય તો તેઓ સમજી શકે છે.

પ્રાચીન વિદ્યાર્થીઓને કોઈ નવી વાત મળી જતી હતી, તો તેઓ તેમાં ચોંટી જતા હતા, તેનો આદર કરતા હતા, તેને મહત્ત્વ આપતા હતા. તેના તત્ત્વને સમજતા હતા, તેનું બરાબર મનન કરીને તેને ધારણ કરી લેતા હતા. તેથી તે વાત, તે વિદ્યા તેમનામાં સ્થાયી થઈ જતી હતી. પરંતુ આધુનિક વિદ્યાર્થીઓને કોઈ ખાસ વાત મળી જાય છે, તો તેમને તેમાં કોઈ વિશેષતા જણાતી નથી, કેમ કે તેઓ તેમાં પ્રવેશતા જ નથી.

અગાઉ વિદ્યાર્થીઓ બાહ્ય ભભકામાં નહિ ફસાતાં ભીતરના ઊંડા ભાવને સમજતા હતા અને સમજવાની ઉત્કંઠા રાખતા હતા. તેઓ જેટલું જાણતા ન હતા તેટલું અજાણપણું તેમને ખટકતું રહેતું હતું અને વધુ જાણવાની ઉત્કંઠા જારી રહેતી હતી. આજકાલના વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણું કરીને એવો ઉત્સાહ જોવામાં આવતો નથી. તેઓ જેટલું નથી જાણતા એટલું અજાણપણું, તેમને ખટકતું નથી.

અગાઉ વિદ્યાર્થીઓ ગુરુની સેવા કરતા હતા, તેમને અનુકૂળ રહેતા હતા, તેમની પ્રસન્નતામાં પોતાની પ્રસન્નતા માનતા હતા. તેઓ ભીતરથી ગુરુની સાથે (વિચાર, સિદ્ધાંત, માન્યતા વગેરેથી) એક થઈ જતા હતા. તેથી શિષ્યમાં ગુરુનો અવતાર થઈ જતો હતો. તેઓ વિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં ગુરુને જ કારણભૂત માનતા હતા. વાસ્તવમાં જે વિદ્યા ગુરુકૃપાથી મળે છે તે પોતાના પ્રયત્નથી, પુરુષાર્થથી મળતી નથી.

અગાઉ વિદ્યાર્થીઓ કાર્યના આરંભમાં કે વિદ્યાભ્યાસના આરંભમાં ગુરુનું સ્મરણ કરતા હતા, જેથી તેમને તેમાં સફળતા મળતી હતી. જેમ લવ-કુશે પોતાની માતા સીતા પાસેથી જ ધનુર્વિદ્યા શીખી હતી; તેથી તેઓ માતાને ગુરુ માનતા હતા. જ્યારે રામજીના યજ્ઞના ઘોડાને પકડવાથી શત્રુદ્ધ વગેરેની સાથે યુદ્ધ થયું, ત્યારે લવ-કુશે યુદ્ધના આરંભમાં માતા સીતાનું સ્મરણ કર્યું. તેથી યુદ્ધમાં લવ—કુશનો વિજય થયો. તેમણે પૂરી સેનાને હરાવી દીધી તથા હનુમાનજી અને અંગદને પકડીને માતાની પાસે લઈ ગયા. સારાંશ એ છે કે અગાઉ વિદ્યાર્થી ગુરુજનોના કૃતજ્ઞ રહેતા હતા. પરંતુ આજના વિદ્યાર્થીઓ ગુરુજનોના કૃતજ્ઞ ન રહેતાં કૃતદ્ધ હોય છે.

ગુરુજનોના વિરોધમાં તેઓ આંદોલન કરી દે છે. તેથી તેમની વિદ્યા ફળીભૂત થતી નથી. અભિમાનના કારણે તેઓ પોતાના જ અધ્યયનથી પોતાનામાં વિશેષતા માને છે, તેથી તેમની વિશેષતા સીમિત હોય છે.

પ્રાચીન વિદ્યાર્થીઓ ખાસ સંયમ રાખતા હતા, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા હતા. તેઓ સ્વાદ અને શોખની નજીક પણ જતા ન હતા. પણ આજના વિદ્યાર્થીઓ શૃંગાર, સુંદર કપડાં, સ્વાદ-શોખ, સુખ-આરામ વગેરેને વધુ પસંદ કરે છે. તેથી તેમનામાં સંયમ અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન હોતું નથી. કોઈ કોઈ તો સંયમ રાખવો એને દોષ માને છે અને કહે છે કે ઈન્દ્રિયો સુખ ભોગવવા માટે જ મળેલી છે.

અગાઉ વિદ્યાર્થીઓ ગુરુકુળમાં, ગુરુની પાસે જઈને અભ્યાસ કરતા હતા. તેથી તેમનામાં નમ્રતા રહેતી હતી. જેમ આંબાનું ઝાડ ફળે છે તો તે નીચું નમી જાય છે, એટલે કે ફળ પામીને તે નમ્ર બની જાય છે. આજના વિદ્યાર્થીઓ ગુરુને પોતાના ઘરે બોલાવીને ભણે છે અને તેમની હાજરી લે છે કે તમે આટલો સમય મોડા આવ્યા; તેથી તમને આટલા પૈસા ઓછા મળશે! વિદ્યાભ્યાસ કરવા છતાં પણ તેમનામાં નમ્રતા આવતી નથી. બલકે તેઓ વધારે ઉદ્દંડ થઈ જાય છે. જેમ કે એરંડાના ઝાડને જ્યારે ફળ આવે છે ત્યારે તે નીચું નમતું નથી, બલકે ઉપર તરફ જાય છે.*

અગાઉ વિદ્યાર્થીઓમાં 'કર્તવ્ય'નું પ્રાધાન્ય હતું. તેઓ કર્તવ્ય-પાલનમાં જ પોતાનો અધિકાર માનતા હતા. ફળમાં નહિ—'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચના' (ગીતા—૨/૪૭) તેથી તેઓ મુક્ત થઈ જતા હતા. આજના વિદ્યાર્થીઓમાં 'ફળ'નું પ્રાધાન્ય છે. તેથી તેઓ ફળમાં આસક્ત થઈને બંધાઈ જાય છે—'ફલે સક્તો નિબધ્યતો' (ગીતા—૫/૧૨)

પ્રાચીન વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાધ્યયનને જ મુખ્ય માનતા હતા અને એમાં જ પોતાનો સમય પ્રયોજતા હતા. આજકાલના વિદ્યાર્થીઓ રાજકારણ

* ખરેખર જોવામાં આવે તો અભિમાન અધૂરાપણાથી, અધૂરી જાણકારીથી જ આવે છે. પૂર્ણ જાણકારી હોય તો અભિમાન આવતું નથી; બલકે જેમ જેમ પૂર્ણતા આવે છે તેમ તેમ નમ્રતા, સરળતા આવે છે.

વગેરેમાં પડી જાય છે, જેથી તેમનો વિદ્યાભ્યાસ છૂટી જાય છે, વિદ્યાભ્યાસમાં તેમની તત્પરતા રહેતી નથી, તેમનું મન લાગતું નથી.

અગાઉ વિદ્યાર્થીઓમાં આસ્તિકતાનું પ્રાધાન્ય હતું. તેઓ જે વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા હતા તે લોક અને પરલોક બન્નેમાં કામ આવતી હતી. આજના વિદ્યાર્થીઓમાં નાસ્તિકતા વધુ હોય છે. તેઓ જે વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે તે આ લોકમાં પણ ઘણું કરીને કામ લાગતી નથી, તો પછી તે પરલોકમાં શું કામ આવશે?

પ્રશ્ન : પ્રાચીન અને આધુનિક વિદ્યામાં શો ફરક છે?

ઉત્તર : પ્રાચીન (આધ્યાત્મિક) વિદ્યા સ્વયંને શાંતિ આપનારી છે. તેનાથી અશાંતિ, કલહ, અભાવ વગેરે નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ આજકાલની (લૌકિક) વિદ્યા માત્ર બાહ્ય કામમાં આવનારી છે, સ્વયંને શાંતિ આપનારી નથી. એનાથી અશાંતિ, પરસ્પર ઝઘડા વધે છે. જેમ ધન આવવાથી તૃષ્ણા, ધનનો અભાવ ઘણો વધે છે, તેવી જ રીતે આધુનિક વિદ્યા શીખવાથી અભાવ વધે છે.

આજકાલ જાતજાતની શોધો થવા છતાં પણ શાંતિ મળી રહી નથી; કેમ કે એમનામાં પરવશતા છે, સ્વતંત્રતા નથી એટલે કે માનવીએ તેમને આધીન થવું પડે છે. પરંતુ પ્રાચીન વિદ્યાથી માનવીએ પરવશ થવું પડતું નથી અને તેને સ્વયંનો બોધ થઈ જાય છે.

પ્રાચીન વિદ્યા માનવીને પરમાત્માની સન્મુખ કરાવે છે; જ્યારે આધુનિક વિદ્યા માનવીને નાશવંત(સંસાર)ની સન્મુખ કરાવે છે, નાશવંતને તે મહત્ત્વ આપે છે.

આધુનિક વિદ્યા વ્યવહારમાં કામ આવે છે, તેથી એને વ્યવહારની જગ્યાએ જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. એને સર્વોપરી મહત્ત્વ આપવું એ ભૂલ જ છે. વાસ્તવમાં વિદ્યા એ જ છે કે જે માનવીનું કલ્યાણ કરે—‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયો’ (વિષ્ણુપુરાણ—૧/૧૮/૪૧)

પ્રશ્ન : વિદ્વાન કોને કહે છે અને વિદ્યાર્થી વિદ્વાન ક્યારે કહેવાય?

ઉત્તર : સાધારણ દૃષ્ટિથી જે જે વિષયમાં વધુ જાણકાર છે તે તે

વિષયનો વિદ્વાન કહેવાય છે. લૌકિક વિદ્યામાં જે ચારે વેદ, છ શાસ્ત્રો, અઢાર પુરાણ, ઉપપુરાણ વગેરેનો જાણકાર હોય છે, તે વિદ્વાન કહેવાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક વિદ્વાન તો પરમાત્મતત્ત્વને જાણનારો જ હોય છે, પછી ભલેને તે ભણેલો ન પણ હોય! (ગીતા—૪/૧૮; ૫/૧૮)

જ્યારે બીજી વ્યક્તિ વિદ્યાર્થીને તે પોતાનાથી વધારે ભણેલો છે એવું સ્વીકારી લે છે, ત્યારે તે પેલા વિદ્યાર્થીને વિદ્વાન કહે છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીએ પોતાની દૃષ્ટિથી પોતાને વિદ્વાન નહિ માનવો જોઈએ, બલકે પોતાની ઊણપ જોવી જોઈએ અને એ ઊણપને દૂર કરવાની કોશિશમાં જ તત્પર રહેવું જોઈએ. આમ કરવાથી વિદ્યાર્થીમાં ઊણપ રહેશે નહિ અને તે સારો વિદ્વાન બની જશે. પરંતુ જ્યાં તેણે પોતાને વિદ્વાન માન્યો કે ત્યાં જ તેની પ્રગતિ અટકી જશે અને તેનામાં અભિમાન આવી જશે. અભિમાન સઘળા દોષોનું મૂળ છે—

સંસૃત મૂલ સૂલપ્રદ નાના

સકલ સોક દાયક અભિમાના||

(માનસ—૭/૭૪/૩)

ભગવાનનો પણ અભિમાન પ્રત્યે દ્વેષભાવ અને દીનતા પ્રત્યે પ્રિયભાવ છે—‘ઈશ્વરસ્યાપ્યભિમાનદ્વેષિત્વાદ્ દૈન્યપ્રિયત્વાચ્ચા’ (નારદ-ભક્તિસૂત્ર—૨૭). સારાંશ એ છે કે ભગવાનને અભિમાન ગમતું નથી, કેમ કે તે માનવીનું પતન કરે છે અને સરળતા, નમ્રતા ગમે છે, કેમ કે તે માનવીનો ઉદ્ધાર કરે છે.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થી માટે વિજ્ઞાનનું ભણતર સારું કે વાણિજ્યનું?

ઉત્તર : વિદ્યાર્થીએ બન્નેનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરિયાત છે. એમાં પણ વાણિજ્યનું ભણતર વ્યવહારમાં વધુ અને જલદી કામમાં આવનારું છે. વિજ્ઞાનનું ભણતર વ્યવહારમાં એટલું જલદી કામમાં નથી આવતું.

એક વિશેષ વાત છે કે પારમાર્થિક બાબતોને ઊંડાણથી સમજવાથી પરમાર્થ અને વ્યવહાર બન્ને બરાબર થઈ જાય છે. પરંતુ માત્ર વ્યવહાર શીખવાથી પરમાર્થ સિદ્ધ થતો નથી; કેમ કે સીમિત વિદ્યાર્થી સીમિત જ

મળે છે અને અસીમ તત્ત્વને સમજવાથી બધી બાબતો બરાબર સમજાઈ જાય છે.

પ્રશ્ન : દાક્તરી અને વકીલાતનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ કે નહીં?

ઉત્તર : દાક્તરી અભ્યાસમાં હિંસા અને વકીલાતના અભ્યાસમાં જૂઠ-કપટ રહે છે. જો હિંસા અને જૂઠ-કપટ છોડીને અભ્યાસ કરવામાં આવે, કામ-ધંધો કરવામાં આવે તો કોઈ દોષ નથી. લોકોએ હિંસા અને જૂઠ-કપટને જરૂરી માની લીધાં છે, પોતાનું કર્તવ્ય માની લીધું છે. એટલા માટે આ બન્ને વિદ્યાઓમાં હિંસા અને જૂઠ-કપટનું પ્રાધ્યાન્ય રહેતું હોય છે તથા ઈમાનદારીથી કામ કરવામાં કઠણાઈ અનુભવાય છે.

પ્રશ્ન : શું વિદ્યાર્થી માટે સંસ્કૃતનું ભણતર જરૂરી છે?

ઉત્તર : વિદ્યાર્થી માટે તો બધી જ ભાષાઓનું જ્ઞાન જરૂરી છે, પણ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન અત્યંત જરૂરી છે. કારણ કે સંસ્કૃત ભાષામાં જેવા ગહન ગ્રંથો છે તેવા બીજી ભાષાઓમાં નથી. સંસ્કૃત ભાષા ઘણી મર્યાદિત તેમ જ પરિષ્કૃત છે. તે વ્યાકરણના નિયમોથી બદ્ધ થયેલી છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ જેવું બીજી કોઈ પણ ભાષાનું વ્યાકરણ નથી. સંસ્કૃત-વ્યાકરણનું જ્ઞાન થવાથી બીજી ભાષાઓનું જ્ઞાન સહેલાઈથી થઈ જાય છે; જ્યારે બીજી ભાષાઓનું જ્ઞાન થવાથી સંસ્કૃત-ભાષાનું જ્ઞાન સહેલાઈથી થતું નથી, બલકે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન થવામાં કઠણાઈ અનુભવાય છે.

જે પોતાની સંસ્કૃતિને છોડીને પાશ્ચાત્ય વિદ્યા, ભાષા શીખે છે અને તેવો જ તે બની જાય છે, તેણે ખરેખર વિદ્યા મેળવી નથી, બલકે પોતે પોતાને ખોઈ દીધો છે. તેથી પોતાની સંસ્કૃતિને સુરક્ષિત રાખતા રહીને જ વિદ્યા મેળવી જોઈએ, ભાષા શીખવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થીએ કઈ કઈ વિદ્યાઓ ગ્રહણ કરવી જોઈએ?

ઉત્તર : વિદ્યા તો દરેક ગ્રહણ કરવી જોઈએ, પણ જે વિદ્યા ભોગ અને સંગ્રહમાં લગાડે તે વાસ્તવમાં અવિદ્યા જ છે. એવી વિદ્યાની વિદ્યાર્થી માટે જરૂર નથી એટલે કે વિદ્યાર્થી માટે નાટક, સિનેમા, નવલકથા વગેરેની વિદ્યા શીખવાની કોઈ જરૂર નથી અને તે વિદ્યા શીખવી પણ નહિ જોઈએ.

જે પોતાના ધ્યેય (વિદ્યાધ્યયન અથવા પરમાત્મપ્રાપ્તિ)ને પ્રતિકૂળ ન હોય એવી જ વિદ્યા ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થીનાં આચરણ અને વ્યવહાર કેવાં હોવાં જોઈએ?

ઉત્તર : માનવીનાં આચરણ અને વ્યવહાર તેની અહંતા (હુંપણા) અનુસાર જ થતાં હોય છે. તેથી વિદ્યાર્થીમાં એ ભાવ મુખ્ય રહેવો જોઈએ કે ‘હું વિદ્યાર્થી છું; તેથી વિદ્યાધ્યયન કરવું એ જ મારું કામ છે, બીજું કોઈ પણ કામ મારું નથી.’ તેણે શરીર-નિર્વાહ માટે ખાવું-પીવું વગેરે કામ પણ માત્ર વિદ્યાધ્યયનરૂપે એટલે કે વિદ્યામાં તલ્લીન રહીને જ કરવાં જોઈએ. વિદ્યાધ્યયન વિના એક ક્ષણ પણ ખાલી નહિ જવી જોઈએ. તેણે ઊઠતાં-બેસતાં, ખાતાં-પીતાં, સૂતાં-જાગતાં, હરપળે વિદ્યાપરાયણ રહેવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થી માટે સંયમની ઘણી આવશ્યકતા છે. જ્યારે દેવતાઓના વૈદ્ય બન્ને અશ્વિનીકુમારો બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે દધ્યક્ષ ઋષિ પાસે ગયા ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે તમે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરો. ઋષિના કહ્યા મુજબ તેમણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું. પછી તેમણે ઋષિ પાસે જઈને બ્રહ્મવિદ્યા માટે પ્રાર્થના કરી. ઋષિએ તેમને ફરીથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા માટે કહ્યું. તેઓ પાછા જઈને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા લાગ્યા. આવી રીતે ઋષિએ તેમને ત્રણ વાર બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા માટે મોકલ્યા અને તેમણે ત્રણ વાર એટલે કે સો વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું. પછી તેઓ બ્રહ્મવિદ્યા લેવા માટે ઋષિ પાસે ગયા. ઋષિએ તેમને કહ્યું કે “તમે ગયા એ પછી ઈન્દ્ર મારી પાસે આવ્યો અને તેણે બ્રહ્મવિદ્યા આપવા માટે આગ્રહ કર્યો તો મેં કહ્યું કે ‘તું બ્રહ્મવિદ્યાને લાયક નથી.’ આ સાંભળીને ઈન્દ્ર ચિડાઈ ગયો અને તેણે કહ્યું કે ‘હું પણ જો બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી નથી તો પછી બીજો કોણ અધિકારી છે? હવે જો તમે કોઈને બ્રહ્મવિદ્યા આપશો તો હું તમારું માથું કાપી લઈશ.’ તેથી હું તો તમને બ્રહ્મવિદ્યા આપી શકીશ નહિ અને પછી તમારે બીજી જગ્યાએ જવું પડશે, તો પહેલાંથી જ તમે કોઈ બીજાની પાસે જઈને બ્રહ્મવિદ્યા ગ્રહણ કરો.” અશ્વિનીકુમારોએ કહ્યું કે “ઋષિવર! આપની આજ્ઞા હોય તો અમે આપની મુશ્કેલી દૂર કરી

શકીએ એમ છીએ. અમે આપનું મસ્તક કાપીને સાયવી રાખીશું અને તેની જગ્યાએ બીજું મસ્તક લગાડી દઈશું. એ મસ્તકથી આપ અમને બ્રહ્મવિદ્યા આપો. જ્યારે ઈન્દ્ર આવીને તેને કાપી નાખશે તો અમે ફરીથી આપનું અગાઉનું મસ્તક જોડી દઈશું. પણ ઈન્દ્રને તે મસ્તક કાપવાનો અધિકાર રહેશે નહિ. આવી રીતે ઈન્દ્રનું કામ પણ થઈ જશે અને અમને બ્રહ્મવિદ્યા પણ મળી જશે!” ઋષિએ તેમની વાત સ્વીકારી લીધી. અશ્વિનીકુમારોએ ઋષિનું માથું કાપીને પોતાની પાસે સાયવી રાખ્યું અને ઘોડાનું માથું લગાડી દીધું. ઋષિ ઘોડાના મુખેથી અશ્વિનીકુમારોને બ્રહ્મવિદ્યા આપવા લાગ્યા. ઈન્દ્રે પોતાની પ્રતિજ્ઞા મુજબ ઘોડાનું માથું કાપીને ક્યાંક ફેંકી દીધું. અશ્વિનીકુમારોએ ફરીથી ઋષિનું માથું જોડી દીધું. આનાથી ગુસ્સે થઈને ઈન્દ્રે યજ્ઞમાં અશ્વિનીકુમારોનો ભાગ છીનવી લીધો. આગળ જતાં જ્યારે અશ્વિનીકુમારોએ ચ્યવન ઋષિની આંખો ઠીક કરી દીધી, ત્યારે તેમણે યજ્ઞમાં ફરીથી અશ્વિનીકુમારોનો ભાગ તેમને અપાવ્યો. આવી રીતે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાથી અશ્વિનીકુમારોને બ્રહ્મવિદ્યા પણ મળી ગઈ અને યજ્ઞમાં ભાગ પણ મળી ગયો. સારાંશ એ છે કે વિદ્યાર્થીએ બ્રહ્મચર્યનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ. બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યા વિના વિદ્યાર્થી વિદ્યાને ધારણ કરી શકતો નથી.

વિદ્યાર્થીએ હરહમેશ સાવચેત રહેવું જોઈએ અને પોતાનામાં વિદ્યાર્થી-ભાવ જાગ્રત રાખવો જોઈએ. જે વિદ્યાર્થી હોય છે તે એક ક્ષણ પણ વિદ્યાધ્યયન વિનાની ગુમાવતો નથી -

ક્ષણશઃ ક્ષણશ્ચૈવ વિદ્યામર્થં ચ ચિન્તયેત્।

ક્ષણત્યાગે કુતો વિદ્યા ક્ષણત્યાગે કુતો ધનમ્।।

‘ક્ષણ-ક્ષણ કરીને વિદ્યાનો અને ક્ષણ-ક્ષણ કરીને ધનનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. ક્ષણનો ત્યાગ કરનારાને વિદ્યા ક્યાંથી અને ક્ષણનો ત્યાગ કરનારાને ધન ક્યાંથી?

વિદ્યાર્થી માટે એક કહેવત છે—‘ગલમેં ઘાલે ગૂદડી, નિશ્ચય માંડે મરણા ઘો-પૂ-ચિ નિશિ-દિન કરે, તબ આવે વ્યાકરણા। ‘ઘો’ અર્થાત્ અભ્યાસ કરેલા

પાઠને ઘૂંટતો (રટતો) રહે, ‘પૂ’ અર્થાત્ ગુરુજનોને પૂછતો રહે અને ‘ચિ’ અર્થાત્ અભ્યાસ કરેલા પાઠનું ચિંતન કરતો રહે. આમ કરવાથી વ્યાકરણ આવડે છે. આવું જ વ્યાકરણના વિદ્યાર્થી માટે કહેવામાં આવ્યું છે— ‘વૈયાકરણસૂચી’ એટલે કે તેણે આકાશ તરફ જ જોતા રહેવું, જેથી ના ઊંઘ આવે અને ના સંકલ્પ-વિકલ્પ થાય; કેમ કે આંખો બંધ કરવાથી ઊંઘ આવે છે અને આંખો ખુલ્લી રહેવાથી સંસારનું દૃશ્ય સામે આવે છે.

વિદ્યાર્થીએ સુખની આસક્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

સુખાર્થી ચેત્ ત્યજેદ્વિદ્યાં વિદ્યાર્થી ચ ત્યજેત્ સુખમ્।

સુખાર્થિનઃ કુતો વિદ્યા કુતો વિદ્યાર્થિનઃ સુખમ્।।

(યાણક્યનીતિ—૧૦/૩)

‘જો સુખની ઈચ્છા હોય તો વિદ્યાને છોડી દેવી અને જો વિદ્યાની ઈચ્છા હોય તો સુખને છોડી દેવું; કેમ કે સુખ ઈચ્છનારાને વિદ્યા ક્યાંથી અને વિદ્યા ઈચ્છનારાને સુખ ક્યાંથી?’

વિદ્યાધ્યયન કરવું એ પણ તપ છે અને તપમાં સુખનો ભોગ નથી હોતો. જ્યારે સુખ લેવું જ નથી, તો પછી ખેલ-તમાશા, સિનેમા, ટેલિવિઝન વગેરેનું તો કહેવું જ શું? એ તો સર્વથા ત્યાજ્ય છે; કેમ કે એને જોવાથી સમય તો જાય જ છે, તેમના સંસ્કાર પણ અંતઃકરણમાં પડી જાય છે, જે વિદ્યાધ્યયનમાં ઘણી ભારે અડચણ ઊભી કરે છે. તેથી વિદ્યાર્થી માટે એ જરૂરી છે કે તે ‘મારા માટે સંસાર મરી ગયો અને સંસારને માટે હું મરી ગયો’—એવી રીતે સંસારથી સર્વથા ઉદાસીન થઈ જઈને માત્ર વિદ્યાપરાયણ બની જાય. આમ થવાથી જ તે સારો વિદ્વાન બનશે; કારણ કે સારો વિદ્યાર્થી જ સારો વિદ્વાન બને છે.

વિદ્યાર્થીએ વિદ્યાધ્યયન અથવા પરમાત્મપ્રાપ્તિના એક ધ્યેય પર જ મંડ્યા રહેવું જોઈએ; કેમ કે નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ એક જ હોય છે— ‘વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહા’ (ગીતા ૨/૪૧). તેની સઘળી ક્રિયાઓ પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિને માટે જ થવી જોઈએ. આવી તત્પરતા, દૃઢ નિશ્ચય થવાથી ભગવાન, સંત-મહાત્મા, ધર્મ, શાસ્ત્ર, નીતિ વગેરે તમામ

તેના પક્ષમાં થઈ જાય છે અને તેના ધ્યેયની સિદ્ધિ અવશ્ય થઈ જાય છે—એમાં શંકા નથી.

વિદ્યાર્થીનાં પાંચ લક્ષણ જણાવવામાં આવ્યાં છે—

કાક્યેષ્ટા બકધ્યાનં શ્વાનનિદ્રા તથૈવ ચા
સ્વલ્પાહારી બ્રહ્મચારી વિદ્યાર્થીપગ્ચીલક્ષણમ્॥

(૧) કાક્યેષ્ટા—જેમ કાગડો દરેક ક્રિયામાં સાવધાન રહે છે. તે એટલો સાવધાન રહે છે કે તેને જલદી કોઈ પકડી શકતું નથી, તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થીએ વિદ્યાભ્યાસમાં હરહંમેશ સાવધાન રહેવું જોઈએ. વિદ્યાભ્યાસ સિવાય એક ક્ષણ પણ નકામી નહિ જવી જોઈએ.

(૨) બકધ્યાન—જેમ બગલો પાણીમાં ધીમેથી પગ મૂકીને ચાલે છે, પણ તેનું ધ્યાન તો માછલીની તરફ જ રહે છે, તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થીએ ખાવું, પીવું વગેરે ક્રિયાઓ કરતા રહીને પણ પોતાનું ધ્યાન, દષ્ટિ વિદ્યાભ્યાસ તરફ જ રાખવી જોઈએ.

(૩) શ્વાનનિદ્રા—જેમ કૂતરો નિશ્ચિંત થઈને સૂતો નથી. તે થોડીક ઊંઘ લઈને પાછો જાગી જાય છે, તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થીએ આરામની દષ્ટિથી નિશ્ચિંત થઈને સૂવું જોઈએ નહિ બલકે માત્ર સ્વાસ્થ્યની દષ્ટિથી થોડું સૂવું જોઈએ.

(૪) સ્વલ્પાહારી—વિદ્યાર્થીએ આજસ ન થાય એટલો જ ખોરાક લેવો જોઈએ જેથી પેટ યાદ ન આવે; કેમ કે પેટ બે કારણોથી યાદ આવે છે—વધારે ખાવાથી અને ઘણું ઓછું ખાવાથી.

(૫) બ્રહ્મચારી—વિદ્યાર્થીએ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થીને ઉન્નત કરનારી બાબતો કઈ છે?

ઉત્તર : આ સાત બાબતો માનવીને ઉન્નત કરનારી છે—

ઉત્સાહસમ્પન્નમદીર્ઘસૂત્રં ક્રિયાવિધિશં વ્યસનેષ્વસક્તમ્।

શૂરં કૃતશં દૃઢસૌહૃદં ચ સિદ્ધિઃ સ્વયં યાતિ નિવાસહેતોઃ॥

‘ઉત્સાહી, અદીર્ઘસૂત્રી, ક્રિયાની વિધિને જાણનારા, વ્યસનોથી દૂર રહેનારા, શૂર, કૃતજ તથા સ્થિર મિત્રતાવાળા મનુષ્યને સિદ્ધિ સ્વયં

પોતાના નિવાસ માટે શોધી લે છે.’

આ સાત બાબતોનો વિસ્તાર આ રીતે છે—

(૧) વિદ્યાર્થીમાં એવો ઉત્સાહ હોવો જોઈએ કે હું વિદ્યાનો અભ્યાસ કરી શકું એમ છું, કેમ કે ઉત્સાહી વ્યક્તિ માટે અધરું કામ પણ સહેલું થઈ જાય છે અને નિરુત્સાહી વ્યક્તિ માટે સહેલું કામ પણ અધરું થઈ જાય છે.

(૨) દરેક કામ ઘણી તત્પરતાથી અને સાવધાનીથી કરવું જોઈએ. થોડા સમયમાં થનારા કામમાં વધારે સમય લગાડવો નહિ જોઈએ. જે થોડા સમયમાં થનારા કામમાં વધારે સમય લગાડે છે તેનું પતન થઈ જાય છે—
‘દીર્ઘસૂત્રી વિનશ્યતિ’

(૩) કાર્ય કરવાની વિધિને બરાબર જાણવી જોઈએ. કયું કાર્ય કઈ વિધિથી કરવું જોઈએ એ જાણવું જોઈએ. શૌચસ્નાન, ખાવું-પીવું, ઊઠવું-બેસવું, પૂજા-પાઠ વગેરે કાર્યોની વિધિને યોગ્ય રીતે જાણવી જોઈએ અને તેમ જ કરવું જોઈએ.

(૪) વ્યસનોમાં આસક્ત થવું જોઈએ નહિ. જુગાર રમવો, મદિરાપાન, માંસભક્ષણ, વેશ્યાગમન, શિકાર (હત્યા) કરવો, ચોરી કરવી અને પરસ્ત્રીગમન—આ સાત વ્યસનો તો ઘોરમાં ઘોર નરકોમાં લઈ જનારાં છે.* આના સિવાય ચા, કોફી, અફીણ, બીડી-સિગારેટ વગેરે પીવાં અને પત્તાં-ચોપાટ, ખેલ-તમાશા, સિનેમા જોવી, નકામો બકવાસ, નકામું ચિંતન વગેરે જે પણ પારમાર્થિક ઉન્નતિમાં અને ન્યાયયુક્ત ધન વગેરે કમાવામાં બાધક છે તે તમામ પણ વ્યસનો જ છે. વિદ્યાર્થીએ કોઈ પણ વ્યસનને તાબે થવું જોઈએ નહિ.

(૫) દરેક કામ કરવામાં શૂરવીરતા હોવી જોઈએ. પોતાનામાં કદી કાયરતા લાવવી જોઈએ નહિ.

* દ્યૂતં ચ મદ્યં પિશિતં ચ વેશ્યા
પાપર્દિ ચૌર્યં પરદારસેવા
એતાનિ સપ્ત વ્યસનાનિ લોકે
ઘોરાતિઘોરં નરકે નયન્તિ॥

(૬) જેનો ઉપકાર પામ્યા હોઈએ, તેનો મનમાં હમેશાં આભાર માનવો જોઈએ, તેનો આદર-સત્કાર કરવો જોઈએ, કદી પણ કૃતઘ્ન બનવું જોઈએ નહિ.

(૭) જેની સાથે મિત્રતા કરીએ, તેને દરેક સ્થિતિમાં નિભાવવી.

જેમ મુસાફર જાતે ધર્મશાળાને શોધીને તેની પાસે આવે છે, તેવી જ રીતે ઉપર્યુક્ત સાત ગુણોવાળી વ્યક્તિને શોધીને સિદ્ધિ સ્વયં તેની પાસે આવે છે.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થીએ રાજનીતિમાં ભાગ લેવો જોઈએ કે નહિ?

ઉત્તર : રાજનીતિમાં પડવાથી વિદ્યાર્થીની બાહ્ય વૃત્તિ વધી જાય છે, જેથી વિદ્યાધ્યયન, સાધન-ભજન વગેરે બરાબર થતાં નથી. માન-મોટાઈ, આદર-સત્કાર, વાહ-વાહ વગેરેમાં સમય વીતી જાય છે એટલે કે જે સમયથી વિદ્યા અથવા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે, તે સમય નકામો ચાલ્યો જાય છે. રાજનીતિમાં ભાગ લેવાથી અંતઃકરણમાં ભૌતિક પદાર્થોનું પ્રાધાન્ય આવી જાય છે, જે અભ્યાસ તેમ જ ભજનમાં બાધક છે.

પ્રશ્ન : આજકાલ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થીસંઘ (યુનિયન) બનાવે છે, એ શું ઉચિત છે?

ઉત્તર : યુનિયન બનાવીને વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્છૃંખલતા કરે છે, કોલેજોમાં વસ્તુઓની તોડ-ફોડ કરે છે તો તેઓ પોતે જ પોતાનું નુકસાન કરે છે, કારણ કે ભવિષ્યમાં તેઓ જ તેના માલિક થનારા છે. અધ્યાપકોની વિરુદ્ધના આંદોલનોમાં ભાગ લેવો, રેલગાડી, બસ વગેરેમાં મુસાફરોને પરેશાન કરવા, બજારમાં દુકાનદારોને હેરાન કરવા વગેરે ભાવ વિદ્યાર્થીઓમાં આવશે તો તેઓ સારા નાગરિક કેવી રીતે બનશે? સમાજ સારો કેવી રીતે બનશે? સારા સમાજ વિના દેશ સારો કેવી રીતે બનશે? નથી બની શકતો. વિદ્યાર્થી તો દેશની મૂળ વસ્તુ છે; તેથી વિદ્યાર્થીઓના સુધરવાથી જ દેશની ઉન્નતિ થશે અને એની જવાબદારી વિદ્યાર્થીઓ પર જ છે.

પોતાના, સમાજના, જાતિ વગેરેના રક્ષણને માટે સંઘ બનાવવા,

સમુદાય બનાવવા, અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ચલાવતાં શીખવું એ દોષ નથી. કોઈ અનુચિત કામ કરતું હોય તો તેને યોગ્ય રસ્તે વાળવા માટે વિદ્યાર્થીએ સજાગ રહેવું જ જોઈએ. પરંતુ સંઘ બનાવીને પોતાનું મનમાન્યું કરવું, બીજાઓ પર અનુચિત સત્તા ચલાવવી, શિક્ષકોને દબાવવા, ગુરુજનોનું અપમાન કરવું, તિરસ્કાર કરવો એ દોષ છે.

અન્યાયપૂર્ણ અનુચિત સત્તા સહન કરવી એ પણ અન્યાય જ છે. તેથી અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા માટે વિદ્યાર્થીએ ઉત્સાહ રાખવો જોઈએ, કદી ભયભીત નહિ થવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થીની દિનચર્યા કેવી હોવી જોઈએ?

ઉત્તર : વિદ્યાર્થી માટે એ જરૂરી છે કે તે સૂર્યોદય પહેલાં ઊઠે; જો સૂર્યોદય થતાં સુધી સૂઈ રહે તો દિવસભર ઉપવાસ કરે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે; પોતાના સમયનો ઘણી સાવધાની સાથે સદુપયોગ કરે કે જેથી એક ક્ષણ પણ નકામી ન ચાલી જાય; ઊંઘ ઊડતાં જ—

ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ
ત્વમેવ બન્ધુશ્ચ સખા ત્વમેવા
ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણં ત્વમેવ
ત્વમેવ સર્વં મમ દેવ દેવા।

—આ શ્લોક બોલે; આના પછી માતા, પિતા વગેરે ગુરુજનોને નમસ્કાર કરે; પછી શૌચ-સ્નાન કરે; શાસ્ત્રની આજ્ઞા મુજબ સંધ્યા-ગાયત્રી કરે; ભગવાનની ઉપાસના કરે; સ્વાસ્થ્ય માટે આસનોની કસરત કરે.

વિદ્યાર્થીએ પોતાનો પાઠ એવી રીતે યાદ કરવો જોઈએ કે તે પુસ્તક વિના પણ પાઠ બોલી શકે. એની વિધિ એ છે કે દિવસે જે અભ્યાસ કર્યો હોય, તેને રાત્રે સૂતાં અગાઉ બની શકે તેટલો યાદ કરીને સૂઈ જવું અને સવારે ઊઠતાં જ પાઠ કરવામાં આવે તો તે વિના પરિશ્રમે યાદ થઈ જશે. આગળનો પાઠ કરવાનો હોય તો તે પણ સવારે કરવો જોઈએ; કેમ કે સવારનો સમય સાત્ત્વિક હોય છે અને તે સમયે પાઠ જલદી યાદ થઈ જાય છે.

વિદ્યાર્થી માટે એ જરૂરી છે કે તે જરૂરિયાત ઊભી થવાથી માતા-પિતાની આજ્ઞા મુજબ ઘરનું કામકાજ કરે; પછી વિદ્યાલયમાં જાય; વિદ્યાલયમાં સમય પહેલાં જ હાજર થઈ જાય; ગુરુજનોને નમસ્કાર કરે; તેમની આજ્ઞા મુજબ અભ્યાસ કરે; અભ્યાસના સમયે તેમના મુખ અને નેત્રો તરફ જોતો રહીને તેઓ જેવું કહે તેને બરાબર સમજે અને તેવું જ ધારણ કરી લે; સમજમાં ન આવે તો ગુરુની આજ્ઞા લઈને તેમને પૂછી લે; કોઈ વિષયમાં શંકા થાય તો પોતાના અધ્યાપક દ્વારા તેનું સમાધાન કરી લે; પોતાના અભ્યાસમાં કશી કચાશ ન રાખે.

વિદ્યાર્થીમાં એવો ઉત્સાહ રહેવો જોઈએ કે હું જેટલું ભણ્યો છું તેટલું બીજાઓને ભણાવી શકું છું. આવી રીતે ભણીને વિદ્યાલયમાંથી ઘરે આવવું અને અત્યંત શિષ્ટાચારપૂર્વક માતા-પિતાની સાથે ભોજન કરવું. ભોજન સાત્ત્વિક હોવું જોઈએ; રાજસિક અને તામસિક નહિ (ગીતા-૧૭/૮-૧૦). સાત્ત્વિક આહાર કરવાથી બુદ્ધિ સાત્ત્વિક થાય છે, જેનાથી વિદ્યાધ્યયનમાં મોટો લાભ થાય છે -

યાદૃશં ભક્ષયેચ્ચાત્રં બુદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી।

દીપકસ્તિમિરમશ્રાતિ કજ્જલં ચ પ્રસૂયતે।।

‘માણસ જેવું અન્ન ખાય છે; તેવી જ તેની બુદ્ધિ થાય છે; જેમ કે દીવો અંધારાને ખાય છે તો તેનાથી કાજળ પેદા થાય છે.’

ભોજન કરીને થોડું ફરી આવવું અને પછી સૂઈ જવું. સીધા સૂઈને આઠ શ્વાસ, જમણા પડખે સૂઈને સોળ શ્વાસ અને ડાબા પડખે સૂઈને બત્રીસ શ્વાસ લઈને ઊઠી જવું અને પછી પોતાનું અધ્યયન વગેરે કાર્ય કરવાં. સાંજે પોતાના અધિકાર અર્થાત્ પાત્રતા પ્રમાણે સંધ્યા-ગાયત્રી વગેરે કરવાં. સંધ્યાની બાબતમાં કહેવાયું છે કે સવારે તારાઓના રહેતાં સંધ્યા કરવી એ ઉત્તમ, તારાઓ છુપાઈ ગયા પછી સંધ્યા કરવી એ મધ્યમ અને સૂર્યોદય થયા પછી સંધ્યા કરવી એ કનિષ્ઠ છે; તેવી જ રીતે સાંજે સૂર્યના રહેતાં સંધ્યા કરવી એ ઉત્તમ, સૂર્યાસ્ત થયા પછી સંધ્યા કરવી એ મધ્યમ અને તારાઓ દેખાયા પછી સંધ્યા કરવી એ કનિષ્ઠ છે. એટલા માટે બને

ત્યાં સુધી ઉત્તમ સંધ્યા કરવી જોઈએ.

રાત્રિનું ભોજન કરીને ઉપર્યુક્ત વિધિથી ફરવું વગેરે ક્રિયાઓ કરવી. પછી પોતાનો અભ્યાસ કરવો અને ગીતા, રામાયણ વગેરે ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું. પછી પોતાના અભ્યાસનું અને ગીતા, રામાયણ વગેરેનું ચિંતન કરતાં કરતાં સૂઈ જવું.

વિદ્યાર્થી-જીવન માનવમાત્રની આધારિશલા, પાયો છે. એ બરાબર હશે તો પૂરેપૂરું જીવન યોગ્ય બનશે. તેથી એને બરાબર રાખવામાં ખાસ સાવધાન રહેવું અને પોતાના ભાવ, આચરણ વગેરે સાત્ત્વિક રાખવાં. ભાગવતમાં કહેવામાં આવ્યું છે -

આગમોડયઃ પ્રજા દેશઃ કાલઃ કર્મ ચ જન્મ ચા

ધ્યાનં મન્ત્વોડય સંસ્કારો દશૈતે ગુણહૈતવઃ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત—૧૧/૧૩/૪)

‘શાસ્ત્ર, જળ, પ્રજાજન, દેશ, સમય, કર્મ, યોગિ, ધ્યાન (ચિંતન), મંત્ર અને સંસ્કાર—આ દસ વસ્તુઓ જો સાત્ત્વિક હોય તો સત્ત્વગુણની, રાજસિક હોય તો રજોગુણની અને તામસિક હોય તો તમોગુણની વૃદ્ધિ કરે છે.’

જો આ વસ્તુઓ સાત્ત્વિક હશે તો બુદ્ધિ અને સ્વભાવ પણ સાત્ત્વિક બનશે.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થીએ બૌદ્ધિક અને શારીરિક વિકાસ માટે શું કરવું જોઈએ?

ઉત્તર : ભગવાનના ચિંતનથી બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે. તેથી દરેક વિદ્યાર્થીએ, ભલે તે લૌકિક હોય કે પારમાર્થિક, ભગવત્-ચિંતન જરૂર કરવું જોઈએ. અમે એવું જોયું છે કે જેઓ પાઠપૂજા, જપ-ધ્યાન વગેરે પારમાર્થિક કાર્યો કરે છે, તેઓ પરીક્ષામાં કદી નાપાસ થતા નથી. કારણ કે જપ-ધ્યાન વગેરે કરવાથી સાત્ત્વિકતા આવે છે અને સાત્ત્વિકતાથી બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે. તેથી વિદ્યાધ્યયનમાં ઓછો સમય આપવા છતાં પણ વધારે લાભ થાય છે.

ભગવત્પરાયણ થવાથી બુદ્ધિ વિશેષરૂપે વિકસિત થાય છે. કારણ કે જે ભગવત્પરાયણ થઈ જાય છે, તેનું જીવન સાચા રસ્તા પર આવી જાય છે. તેથી તેને માટે ઘણું કરીને દરેક વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ વગેરે પરિણામ આપવામાં અનુકૂળ થઈ જાય છે, તેને સહાયક થઈ જાય છે, જેનાથી તેના ધ્યેયની સિદ્ધિ અનાયાસે જ થઈ જાય છે. મનુષ્યના જીવનમાં અડચણ ત્યારે આવે છે કે જ્યારે તેનું ધ્યેય, લક્ષ્ય એક હોતું નથી. એક ધ્યેય બનવાથી ક્યારેય કોઈ અડચણ આવતી જ નથી.

બ્રહ્મચર્ય અને સંયમ રાખવાથી મનુષ્યની બુદ્ધિમાં વાંચ્યા વિના, અધ્યયન કર્યા વિના, સમજ્યા વિના અનેક વિષયોનું જ્ઞાન થવા લાગે છે. તેની બુદ્ધિ દરેક વિષયમાં ઘણી શીઘ્રતાથી પ્રવેશે છે.

સંયમથી શારીરિક બળ આપમેળે જ મળી જાય છે. સંયમપૂર્વક સાત્ત્વિક ભોજન કરવાથી જે શક્તિ આવે છે, તે ઉચ્છૃંખલતાપૂર્વક અને સ્વાદની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવેલા રાજસિક-તામસિક ભોજન કરવાથી નથી આવતી. સંયમ, બ્રહ્મચર્ય, પરમાત્મચિંતન, વડીલ-વૃદ્ધોની સેવા વગેરેથી શરીર અને અંતઃકરણમાં એક સાત્ત્વિક બળ આવે છે. સાત્ત્વિક બળથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર—એ દોષો સ્વાભાવિક જ શાંત થઈ જાય છે અને ધીરજ, સમતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા વગેરે ગુણો આપમેળે સ્વાભાવિક જ આવી જાય છે. આ ગુણોની અસર સ્થૂળ શરીર પર પણ પડે છે. શરીરમાં રોગ સ્વાભાવિક જ ઓછા થાય છે. પ્રારબ્ધજન્ય રોગ થઈ જાય તોપણ તેની અસર અંતઃકરણ પર પડતી નથી.

વિદ્યાર્થીએ નિયમિતરૂપે આસન, પ્રાણાયામ વગેરે કરવાં જોઈએ.* આનાથી અધ્યયનમાં પણ મદદ મળે છે. આસન કરવાથી શરીરમાં ભારેપણું, આળસ રહેતાં નથી, શરીર હળવું રહે છે, શરીરમાં સ્ફૂર્તિ રહે છે, દરેક કામ કરવામાં ઉત્સાહ રહે છે. ઉત્સાહ રહેવાથી અઘરું કામ પણ સહેલું થઈ જાય છે અને હિંમત હારવાથી સહેલું કામ પણ અઘરું બની

* દંડ-બેઠક વગેરે 'કુસ્તીના વ્યાયામ' અને પદાસન, મત્સ્યાસન વગેરે 'આસનોના વ્યાયામ' છે. આ બન્નેમાં આસનોનો વ્યાયામ કરવો એ જ ઉચિત છે, લાભદાયક છે.

જાય છે.

પ્રશ્ન : આજકાલ વિદ્યાર્થીઓમાં સિગારેટ, દારુ વગેરેના નશાની પ્રવૃત્તિ વધી રહી છે, એનું કારણ શું છે અને ઉપાય શો છે?

ઉત્તર : એનું કારણ તો મૂર્ખતા છે, અણસમજ છે. તેઓ બીજાઓને જોઈને તો ખાવું-પીવું શીખી લે છે, પણ પોતે વિચાર નથી કરતા કે નશીલા પદાર્થોથી બુદ્ધિ બગડે છે.* અને બુદ્ધિ બગડવાથી વિદ્યા કેવી રીતે આવશે? તેથી વિદ્યાર્થીએ નશીલા અને ઈન્દ્રિયોને ઉત્તેજિત કરનારા પદાર્થોનું કદી પણ સેવન નહિ કરવું જોઈએ; કેમ કે એના સેવનથી બૌદ્ધિક, શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને હાનિ થાય છે. આ બાબતમાં માતા-પિતા તેમ જ અધ્યાપકોએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ કે બાળકો બગડે નહિ.

પ્રશ્ન : પરીક્ષામાં નાપાસ થવાથી કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થી આત્મહત્યા કરી લે છે, એનું કારણ શું છે અને ઉપાય શો છે?

ઉત્તર : આદર-સત્કાર, માન-મોટાઈ વગેરેની ઈચ્છામાં બાધા પડવાથી જ તે આપઘાત કરે છે. આપઘાત કરવામાં કોઈ સુખ નથી. જેઓ આપઘાત કરવાની કોશિશ તો કરે છે, પણ બચી જાય છે તેઓ જણાવે છે કે આપઘાત કરવામાં ઘણું ભારે કષ્ટ થાય છે. આપઘાત કરનારો મહાપાપી થાય છે. તેને મનુષ્યહત્યાનું ભયંકર પાપ લાગે છે અને ભવિષ્યમાં ઘોર યાતના ભોગવવી પડે છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓએ સત્શાસ્ત્રો, સત્પુરુષોનો સંગ કરવો જોઈએ. આના સંસ્કાર જ એવા પાપોની બાબતોને દૂર કરી શકે છે.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થીએ રમતગમતમાં ભાગ લેવો જોઈએ કે નહિ?

ઉત્તર : વિદ્યાર્થીએ એવી જ રમતગમતમાં ભાગ લેવો જોઈએ કે જેનાથી શારીરિક અથવા બૌદ્ધિક ઉત્તતિ થાય. તેણે માત્ર વ્યાયામની દૃષ્ટિથી રમત-ગમતમાં ભાગ લેવો જોઈએ, ટોળી બનાવવી જોઈએ નહિ,

* 'બુદ્ધિ લુપ્તિ યદ્ દ્રવ્યં મદકારિ તદુચ્યતે'

(શાર્કધરસંહિતા - ૧/૪/૨૨)

એટલે કે જેનાથી સંઘર્ષ પેદા થાય એવું કામ કદી પણ નહિ કરવું જોઈએ. ટોળી બનાવવાથી પોતાની ઉન્નતિ કરવામાં લાગેલી બુદ્ધિ બીજાઓને હલકા દેખાડવામાં લાગી જશે, જેથી પોતાને ઘણું નુકસાન થવા પામશે. પત્તાં-ચોપાટ વગેરે રમતો કદી નહિ રમવી જોઈએ. સારાંશ એ છે કે જેનાથી શારીરિક તેમ જ બૌદ્ધિક વિકાસ ન થાય, જેનાથી પ્રમાદ, આળસ, ભોગ વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ થાય અને જેનાથી સમય નકામો વેડફાઈ જાય તેવી રમતો રમવી જોઈએ નહિ. તેથી વિદ્યાર્થીએ રમતગમત વગેરેમાં પણ ખાસ સાવચેત રહેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થીએ મનોરંજન માટે શું કરવું જોઈએ?

ઉત્તર : વિદ્યાર્થીનું મનોરંજન વિદ્યામાં જ થવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ પરસ્પર મળીને પોતાના અધ્યયનના વિષયમાં પ્રશ્નોત્તર કરે તો મનોરંજન ઘણું ઉત્તમ થાય છે. એમાં નવી નવી બાબતો પેદા થાય છે. મનોરંજન માટે વિદ્યાર્થીએ સિનેમા, ટી.વી. વગેરે જોવાની જરૂર નથી. ટી.વી. વગેરે જોવાથી આંખો તેમ જ મન ખરાબ થાય છે; ખરાબ સંસ્કાર પડે છે, જે અભ્યાસ તેમ જ ભજન-ધ્યાનમાં બાધક થાય છે. બુદ્ધિમાં, અંતઃકરણમાં કૂડોકચરો ભરવાથી શો ફાયદો?

પ્રશ્ન : વિદ્યાભ્યાસની શી રીત છે?

ઉત્તર : અભ્યાસના સમયે વિદ્યાર્થીએ શીખવનારાની આંખો તેમ જ મુખ તરફ જોતા રહેવું અને તેના એક એક વાક્યને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને ધારણ કરતા રહેવું. એ સમયે તેણે બીજું ચિંતન ન કરવું અને તત્પરતાથી સાંભળતા રહેવું. તેનામાં એવું અભિમાન પણ નહિ આવવું જોઈએ કે ‘હું તત્પરતાથી શીખું છું, બીજા વિદ્યાર્થીઓ આવી તત્પરતાથી શીખતા નથી.’ એવું અભિમાન થવાથી તે વિદ્યા અવિદ્યા થઈ જશે, અભિમાનને વધારનારી થઈ જશે.

વિદ્યાર્થીએ અભ્યાસ કરેલા પાઠનું પુસ્તક વિના વારંવાર પુનરાવર્તન કરતા રહેવું. જેથી તેની જાગૃતિ રહે. ગ્રંથોનો એવી રીતે અભ્યાસ કરવો કે તેનો તે બીજાઓને પણ નિઃસંદેહ થઈને અભ્યાસ કરાવી શકે. જાતે

અભ્યાસ કરવાથી વિદ્યાર્થીને ગ્રંથ એટલો યાદ નથી થતો જેટલો બીજાને અભ્યાસ કરાવવાથી થાય છે.

વિદ્યાર્થીએ અધ્યાપકની સામે તથા બીજાઓની સામે નમ્ર થઈને રહેવું જોઈએ; કેમ કે 'વિદ્યા દદાતિ વિનયમ્.'—વિદ્યા વિનય પ્રદાન કરે છે.

પ્રશ્ન : કોઈ વિષયને કંઠસ્થ કરવાની રીત કઈ છે?

ઉત્તર : નાની અવસ્થામાં તો શ્લોક વગેરેને કંઠસ્થ કર્યા પછી તેનો અર્થ સમજમાં આવે છે, પણ મોટી અવસ્થામાં અર્થ સમજ્યા પછી કંઠસ્થ કરવાનું સહેલું હોય છે.

કંઠસ્થ કરવા માટે સવારનો સમય ઘણો ઉત્તમ રહે છે. સવારે જલદી યાદ થઈ જાય છે. તેથી સવારે ત્રણ-સાડા ત્રણ વાગે ઊઠવું અને શૌચ જઈ, હાથ-પગ ધોઈ, કોગળા કરી પછી પાઠ કંઠસ્થ કરવાનું શરૂ કરવું. જેમ કે, કોઈ શ્લોક યાદ કરવાનો હોય તો પહેલાં શ્લોકનું પહેલું ચરણ યાદ કરવું. જ્યારે તે યાદ થઈ જાય ત્યારે બીજું ચરણ યાદ કરવું. જ્યારે તે યાદ થઈ જાય ત્યારે પહેલું અને બીજું ચરણ એકસાથે પુસ્તક વિના કંઠસ્થ કરી લેવું. આવી રીતે શ્લોકનું ત્રીજું ચરણ અને ચોથું ચરણ યાદ કરવું. જ્યારે તે યાદ થઈ જાય ત્યારે ત્રીજું અને ચોથું ચરણ એકસાથે પુસ્તક વિના કંઠસ્થ કરી લેવું. પછી પૂરો શ્લોક પુસ્તક વિના કંઠસ્થ કરી લેવો. આના પછી બીજો શ્લોક ઉપર્યુક્ત વિધિથી યાદ કરવો. પછી પહેલો અને બીજો શ્લોક પુસ્તક વિના કંઠસ્થ કરી લેવો. આના પછી ત્રીજો શ્લોક યાદ કરીને પહેલા, બીજા અને ત્રીજા શ્લોકનું પુસ્તક વિના પુનરાવર્તન કરી લેવું. આ રીતે જેટલા શ્લોક યાદ કરવાના હોય, ઉપર્યુક્ત વિધિથી યાદ કરીને છોડી દેવા. પછી રાત્રે સૂતી વેળાએ એ શ્લોકોનો એક વાર પુસ્તક વિના પાઠ કરી લેવો અને પછી સૂઈ જવું. સવારે ઊંઘમાંથી ઊઠતાં જ એ શ્લોકોનો પાઠ કરવામાં આવે તો તે ઘણી સુગમતાથી ધડાધડ યાદ આવી જશે!

નવા કંઠસ્થ કરેલા શ્લોકોનો ત્રણ-ચાર દિવસ સુધી રોજ દિવસમાં ત્રણ-ચાર વાર પુસ્તક વિના પાઠ કરી લેવો જોઈએ અને અગાઉ કંઠસ્થ કરેલા શ્લોકોનું પણ દિવસમાં એક વાર પુનરાવર્તન કરી લેવું જોઈએ.

આવી રીતે કંઠસ્થ કરેલા પાઠનું પુસ્તક વિના પુનરાવર્તન કરી લેવાનો સ્વભાવ વિદ્યાર્થીએ જરૂર બનાવી લેવો જોઈએ. જો વિદ્યાર્થી કંઠસ્થ કરેલા વિષયનો પાઠ પુસ્તક જોઈને કરશે તો તે કંઠસ્થ કરેલો વિષય થોડા જ દિવસોમાં ભૂલી જશે!

કંઠસ્થ કરવાનો બીજો ઉપાય છે—જે વિષય કંઠસ્થ કરવાનો હોય, તેનો દરરોજ પુસ્તકમાં જોઈને પાઠ કરી લેવો જોઈએ. જેમ કે કોઈએ ગીતા કંઠસ્થ કરવી હોય તો તેણે દરરોજ ધ્યાનપૂર્વક પુસ્તકમાં જોઈને ગીતાનો પૂરો પાઠ કરી લેવો. આવી રીતે એક વર્ષ સુધી પાઠ કરવો. એક વર્ષ પછી પુસ્તક વિના પાઠ કરવો અને જ્યાં અટકી જવાય તે શ્લોક કે ચરણ એ જ સમયે કંઠસ્થ કરી લેવું, પછી આગળ પાઠ કરવો. આવી રીતે જ્યારે પૂરી ગીતા કંઠસ્થ થઈ જાય ત્યાર પછી દરરોજ પુસ્તક વિના પાઠ કરતા રહેવું. આમ કરવાથી ગીતા કંઠસ્થ રહેશે. જો પછી પુસ્તક જોઈને પાઠ કરશે તો ગીતા ભૂલી જશે.

પ્રશ્ન : સ્મરણ-શક્તિ વધારવાનો ઉપાય શો છે?

ઉત્તર : સ્મરણ-શક્તિ અને બુદ્ધિ વધારવાનો મુખ્ય ઉપાય છે—બ્રહ્મચર્યનું પાલન. વીર્ય ન વપરાવાથી, વીર્યનો સંગ્રહ, થવાથી એક ઓજ-બળ વધે છે, એક વિશેષ શક્તિ આવે છે, જેનાથી બુદ્ધિ વિકસિત થાય છે. શારીરિક બળ તો હાથીમાં વધારે હોય છે, પરંતુ ઓજબળ સિંહમાં વધારે હોય છે, કેમ કે સિંહ સિંહણ સાથે જિંદગીમાં એક જ વાર સંગ કરે છે. તેથી વીર્યનો સંગ્રહ થવાથી સિંહમાં ઓજ-બળ હોય છે, વિશેષ શક્તિ હોય છે. આવી રીતે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાથી વિદ્યાર્થીમાં ઓજ-બળ વધે છે, જેનાથી તેની બુદ્ધિ વિકસિત થાય છે, તેનામાં ઉત્સાહ, ધીરજ, શાંતિ વગેરે ગુણો આવવા લાગે છે.

ભોગેચ્છા જેટલી ઓછી હોય છે, બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં તેટલી જ વધુ મદદ મળે છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—આ પાંચ વિષયો તથા આદર-સત્કાર અને મોટાઈ—એમનાથી રાજસ સુખ મળે છે. પ્રમાદ,

ત્યાગ કરવાથી બ્રહ્મચર્ય-પાલનમાં મદદ મળે છે.

ઊંડાણથી ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાથી પણ બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે. માત્ર પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા થવાથી, લગની લાગવાથી પણ બુદ્ધિ વિકસિત થાય છે; કેમ કે આ લગની નિજી હોય છે. તેથી એનાથી સ્વાભાવિક જ સંયમ થાય છે. પરમાત્મપ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય પાકું થઈ જવાથી મનુષ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ જાય છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ જાય છે, જેથી દરેક વિષયને સમજવામાં તેની બુદ્ધિ વિશેષ કામ કરે છે.

ગાયનું દૂધ, ઘી અને બ્રાહ્મી, મીઠી વજ, શંખપુષ્પી વગેરે ઔષધિઓનું સેવન કરવાથી પણ બુદ્ધિ વિકસિત થાય છે. શિવ, ગણેશ અને સરસ્વતીની ઉપાસના કરવાથી પણ બુદ્ધિ વિકસિત થાય છે. એમની ઉપાસનાની વિધિ આ પ્રમાણે છે—

(૧) એકાંતમાં દરરોજ રાત્રે અગિયાર વાગ્યે ઊન અથવા કંતાનના આસન પર ઈશાન (પૂર્વ અને ઉત્તરની વચ્ચેની) દિશા તરફ મુખ રાખીને બેસી જવું અને રુદ્રાક્ષની માળાથી ‘ૐ નમઃ શિવાયઃ’—આ મંત્રની એકસો વીસ માળાનો જપ કરવો. આવી રીતે છ માસ સુધી લગાતાર કરવાથી બુદ્ધિ વિકસિત થાય છે તથા ઈષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ પણ થાય છે. જો પાણીના કિનારે બેસીને અથવા વહેતા પાણીમાં પગ રાખીને આ મંત્રનો જપ કરવામાં આવે તો વિશેષ સિદ્ધિ થાય છે.

આ અનુષ્ઠાન કૃષ્ણપક્ષની તેરસથી શરૂ કરવું જોઈએ. જો શિવરાત્રિથી શરૂ કરવામાં આવે તો ઘણું ઉત્તમ છે. સોમવારથી પણ શરૂ કરી શકાય છે. જો શ્રાવણનો સોમવાર હોય તો ઘણું ઉત્તમ છે. અનુષ્ઠાન શરૂ કરતાં પહેલાં શિવજીનું પૂજન કરી લેવું જોઈએ. અનુષ્ઠાન-કાળમાં પ્રદોષ (તેરસના દિવસે) વ્રત પણ કરવું જોઈએ. વ્રતના દિવસે એક વેળા ફળાહાર કરવો જોઈએ. પરંતુ એક સમયે વધારે લેવો ઠીક નથી, તેના કરતાં બે સમયે થોડો થોડો લેવો એ સારું છે.

(૨) દરરોજ સવારે શૌચ-સ્નાનાદિ કર્યા પછી લાલ આસન પર પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખીને બેસી જવું અને રુદ્રાક્ષ અથવા મૂંગાની માળાથી

‘ૐ ગં ગણપતયે નમઃ’—આ મંત્રનો ઓછામાં ઓછી એકવીસ માળાનો જપ કરવો. આમ છ માસ સુધી લગાતાર કરવાથી બુદ્ધિ વિકસિત થાય છે.

આ અનુષ્ઠાન શુક્લપક્ષની ચોથથી શરૂ કરવું જોઈએ. જો ભાદરવા માસની શુક્લપક્ષની ચોથથી શરૂ થાય તો ઘણું ઉત્તમ છે. અનુષ્ઠાનની શરૂઆતમાં ગણેશજનું પૂજન કરી લેવું જોઈએ. અનુષ્ઠાન-કાળમાં ચોથનું વ્રત પણ કરવું જોઈએ.

ગણેશસ્તોત્ર, ગણેશાષ્ટક, ગણેશસહસ્રનામ વગેરેનો પાઠ કરવાથી પણ બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે.

(૩) દરરોજ સવારે લાલ વસ્ત્ર પહેરીને લાલ આસન પર પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખીને બેસી જવું અને રુદ્રાક્ષ અથવા મૂંગાની માળાથી ‘ૐ શ્રીસરસ્વત્યૈ નમઃ’—આ મંત્રની અગિયાર, એકવીસ, એકાવન, એકસો એક વગેરે જેટલી માળાનો જપ જેટલો કરી શકો તેટલો કરવો. આવી રીતે લગભગ એક વર્ષ સુધી કરવાથી બુદ્ધિ વિકસિત થાય છે.

આ અનુષ્ઠાન શુક્લપક્ષની આઠમ અથવા નોમથી શરૂ કરવું જોઈએ. અનુષ્ઠાનની શરૂઆતમાં લાલ પુષ્પોથી સરસ્વતીનું પૂજન કરી લેવું જોઈએ.

સવારે ઊંઘમાંથી ઊઠતાં જ એવી કલ્પના, ભાવના કરવી કે જીભ પર ‘ૐ’ લખેલું છે અને મનથી તેને જીભ પર જોતા રહીને ‘ૐ’—આ બીજ-મંત્રનો એકસો આઠ વાર જપ કરવો. આનાથી પણ બુદ્ધિ વિકસિત થાય છે.

શિવ, ગણેશ અને સરસ્વતીનાં ઉપર્યુક્ત અનુષ્ઠાનોમાંથી કોઈ પણ એકની ‘બુદ્ધિવૃદ્ધયર્થ ક્રિયતે મયા’—એવો સંકલ્પ કરીને શરૂઆત કરવી જોઈએ.

‘રામચરિતમાનસ’નો એક વર્ષ સુધી દરેક મહિને એક પાઠ (કુલ બાર પાઠ) કરવાથી બુદ્ધિ વિકસિત થાય છે. જો ‘રામચરિતમાનસ’નો દરરોજ એક પાઠ અથવા નવ દિવસોમાં એક પાઠ કરતા રહીને કુલ નવ પાઠ કરવામાં આવે તો પણ બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે. જો ‘રામચરિતમાનસ’નો

આઠ પાઠ કરવામાં આવે તો બુદ્ધિ વિકસિત થવાની સાથે સાથે ભગવાન સાથે વિશેષ સંબંધ પણ થઈ જાય છે.

ઉપર જેટલાં અનુષ્ઠાનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તેમનો ઈચ્છિત કાર્યની સફળતાને માટે પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે.

ભગવન્નામ તો સર્વશ્રેષ્ઠ છે જ. ભગવન્નામ વિદ્યારૂપી વધૂનું જીવન છે, પ્રાણ છે—‘વિદ્યાવધૂજીવનમ્.’ ભગવન્નામનો જપ કરવાથી મનુષ્યમાં વિલક્ષણતા આવી જાય છે—એવો કેટલાય સંત-મહાત્માઓનો અનુભવ છે. એક વૈરાગી સાધુ હતા. તેઓ એક વાર કુંભમેળાના પ્રસંગે ત્ર્યંબકેશ્વર (નાસિક) ગયા. ત્યાં એક જગ્યાએ વિદ્વાન લોકો તત્ત્વનો નિર્ણય કરવા માટે પરસ્પર વિચાર કરી રહ્યા હતા. પેલા વૈરાગી બાબા વચ્ચે જ બોલી પડ્યા. પંડિત લોકો કહેવા લાગ્યા કે ‘બાબાજી! પંડિતોની વાતોને તમે શું જાણો? તમે તો જઈને ભજન-સ્મરણ કરો.’ બાબાજી વાસ્તવમાં અભણ હતા, પણ તેમને પંડિતો પર ગુસ્સો આવી ગયો. તેઓ જંગલમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં ઘાસપાંદડાંની ઝૂંપડી બનાવીને તેમાં ‘હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે, હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે’—આ મંત્રનો તત્પરતાપૂર્વક જપ કરવા લાગ્યા. જપના પ્રભાવથી તેમને ભણ્યા વિના જ સંસ્કૃત ભાષા આવડી ગઈ અને તેઓ સંસ્કૃતમાં બોલવા લાગ્યા. એવી વાત એક પંડિતે લખી છે કે—“હું દ્વારકા જઈ રહ્યો હતો. ત્યાં એક જગ્યાએ રસ્તો ભૂલી ગયો અને જંગલમાં ખોવાઈ ગયો. જંગલમાં ફરતો-અટવાતો હું બાબાજીની ઝૂંપડી પાસે પહોંચી ગયો. બાબાજીએ મારી સાથે સંસ્કૃતમાં વાતો કરી. મેં તેમને પૂછ્યું કે તમે શો અભ્યાસ કર્યો છે? તેમણે પોતાની કથની કહી જણાવી અને કહ્યું કે નામ-જપના પ્રભાવથી મેં સંસ્કૃતના અનેક ગ્રંથો વાંચી લીધા છે. આજકાલ ‘અદ્વૈતસિદ્ધિ’ વાંચી રહ્યો છું.”

તેથી વિદ્યાર્થીએ ભગવન્નામનું સ્મરણ, જપ અને કીર્તન અવશ્ય કરવાં જોઈએ.

(૧) નામ-સ્મરણ : માત્ર મનથી ભગવાનના નામને યાદ કરવું એ ‘નામસ્મરણ’ છે.

(૨) નામ-જપ : આ ત્રણ રીતે થાય છે—(ક) નામનો મનથી જપ કરવો એ 'માનસિક' જપ છે. આ જપમાં હોઠ અને કંઠ નથી હાલતા, અવાજ નથી આવતો. (ખ) જીભથી બોલીને જપ કરવામાં આવે, પણ અવાજ પોતાના કાનો સુધી જ પહોંચે તો એ 'ઉપાંશુ' જપ છે. (ગ) મોઢેથી બોલીને જપ કરવો એ 'સાધારણ' જપ છે. એમાં અવાજ આવે છે. સાધારણ જપથી દસગણું ઉપાંશુ જપનું અને ઉપાંશુ જપથી દસગણું માનસિક જપનું માહાત્મ્ય છે.

(૩) કીર્તન : જે ગાવા-વગાડવાની સાથે મોઢેથી બોલીને કરવામાં આવે છે તે કીર્તન છે. કીર્તન ત્રણ જાતનું હોય છે—(ક) ભગવાનનાં રામ, કૃષ્ણ વગેરે નામ ગાવા-વગાડવાની સાથે, સાજ-સંગીતની સાથે રાગપૂર્વક મોઢેથી બોલવાં એ 'નામ-કીર્તન' છે. (ખ) ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવું, ગુણોનાં પદ ગાવાં, ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરનારા શ્લોકો તેમ જ સ્તોત્રો વાંચવાં એ 'ગુણ-કીર્તન' છે. (ગ) જેમાં ભગવાનની બાળ-લીલાઓ વગેરેનું વર્ણન હોય એવાં પદ ગાવાં એ 'લીલા-કીર્તન' છે.

નામ-સ્મરણ, નામ-જપ અને કીર્તન—ત્રણેમાંથી જેમાં જેનું મન જેટલું વધારે જોડાશે, તલ્લીન થશે, તેના માટે તે તેટલું જ શ્રેષ્ઠ થઈ જશે.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થીએ કયા નામનો જપ કરવો જોઈએ?

ઉત્તર : વિદ્યાર્થીને જે નામમાં શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને પ્રેમ વધારે હોય તથા જે નામના જપમાં તલ્લીનતા વધારે થાય તે જ નામ તેને માટે વધારે લાભદાયક થશે; તેથી તેણે તે જ નામનો જપ કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન : શિક્ષક પ્રત્યે વિદ્યાર્થીનું શું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ?

ઉત્તર : જેમ માતા-પિતા પ્રત્યે વિદ્યાર્થીનો પૂજ્યભાવ હોય છે, તેવી જ રીતે શિક્ષક પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હોવો જોઈએ. આજકાલના જમાનામાં તો શિક્ષક કોઈ પણ વર્ણનો હોઈ શકે છે. જો શિક્ષક બ્રાહ્મણ છે અને તેની પાસેથી શિક્ષણ સારું મળ્યું છે, તો તેનામાં જીવનભર ગુરુભાવ રાખવો જોઈએ. જો શિક્ષક બ્રાહ્મણ ન હોય, પોતાનાથી નીચા વર્ણનો હોય તો અભ્યાસ કરતી વેળા તેનો ગુરુ સમાન આદર-સત્કાર કરવો જોઈએ.

અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તેના કૃતજ્ઞ તો બની જ રહેવું જોઈએ, પણ તેનામાં ગુરુભાવ રાખવાની જરૂર નથી.

પ્રશ્ન : આજકાલ સ્કૂલ-કોલેજોમાં તો દર કલાકે શિક્ષક બદલાય છે! તો, વિદ્યાર્થીએ કોના પ્રત્યે ગુરુભાવ રાખવો?

ઉત્તર : જેના-જેનાથી જેટલો લાભ લીધો છે, તેમના પ્રત્યે તેટલો આદરભાવ જરૂર રાખવો જોઈએ, તેમના કૃતજ્ઞ બની રહેવું જોઈએ.

વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનાં ત્રણ સાધન છે—

ગુરુશુશ્રૂષયા વિદ્યા પુષ્કલેન ધનેન વા।

અથવા વિદ્યાયા વિદ્યા ચતુર્થ નૈવ કારણમ્।।

ગુરુની સેવા કરવાથી વિદ્યા આવે છે; પોતાની પાસે ધન હોય તો ધન આપીને વિદ્યા લેવી જોઈએ અથવા પોતાની પાસે કોઈ વિદ્યા હોય અને જેને તે વિદ્યાની ગરજ હોય તેને તે વિદ્યા આપીને વિદ્યા લેવી જોઈએ. આ ત્રણ ઉપાયો સિવાય વિદ્યા મેળવવાનું ચોથું કોઈ સાધન નથી.

જો કોઈ વિદ્વાનની માત્ર બીજાઓને અભ્યાસ કરાવવાની જ રુચિ હોય અને તે ફક્ત અભ્યાસ કરાવવા જ ઇચ્છતો હોય, વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કાંઈ પણ લેવા ઇચ્છતો ન હોય, તેની પાસેથી પણ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. પરંતુ આનાથી વિદ્યાર્થી પર તેનું ઋણ રહેશે. જ્યારે વિદ્યાર્થી સારો વિદ્વાન બની જાય અને એ વિદ્યાને કારણે તેની પ્રખ્યાતિ થઈ જાય તથા તે પ્રખ્યાતિ સાંભળીને વિદ્યાભ્યાસ કરાવનારો પ્રસન્ન થઈ જાય, ત્યારે તે ઋણ માફ થઈ શકે છે. બીજાઓને એ વિદ્યા શીખવીને, વિદ્વાન બનાવીને પણ વિદ્યાર્થી પેલા ઋણમાંથી વિમુક્ત થઈ શકે છે. સારાંશ એ છે કે જેમ માબાપની સેવા કરીને તેમની પ્રસન્નતા મેળવવાથી તેમનું ઋણ માફ થઈ શકે છે, પણ તેમના ઋણને કોઈ ચૂકવી શકતું નથી, તેવી જ રીતે નિઃસ્વાર્થપણે વિદ્યા શીખનારાના પ્રસન્ન થવાથી તેનું ઋણ માફ થઈ શકે છે, પણ તેના ઋણને કોઈ ચૂકવી શકતું નથી.

જો વિદ્યાર્થીમાં શીખવાની તીવ્ર લાલસા, લગની હોય તો ભગવાન

કોઈ પણ રૂપે તેને શીખવી દે છે, તેને ગુરુની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે—
‘જેહિં કે જેહિં પર સત્ય સનેહૂા સો તેહિ મિલઈ ન કછુ સંદેહૂા’
ભગવાન તો જગદ્ગુરુ છે—‘કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ગુરુમ્’ ફક્ત ભગવત્પ્રામ્નો
જપ કરવાથી પણ વિદ્યા આવી જાય છે. એક સંતને વ્યાકરણ શીખવનારો
કોઈ મળતો ન હતો, તો તેમને સ્વયં પતંજલિ મહારાજે મહાભાષ્ય
શીખવ્યું. ચરણદાસજીને સ્વયં શુકદેવજીએ ભાગવત શીખવ્યું.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થીએ કોની સાથે મિત્રતા કરવી જોઈએ?

ઉત્તર : વિદ્યાર્થીએ વિદ્યાર્થીઓ સાથે મિત્રતા કરવી જોઈએ એટલે
કે જેઓ વિદ્યાના પ્રેમી હોય, ભણવામાં ઉત્સાહ રાખતા હોય, સહારો
આપતા હોય તેમની સાથે મિત્રતા કરવી જોઈએ. જેઓ ભણતરમાં ઉત્સાહ
રાખતા ન હોય, તેમના સંપર્કમાં નહિ રહેવું જોઈએ; પરંતુ તેઓ પણ
તત્પરતાથી ભણતરમાં કેવી રીતે જોડાય—એવો ઉપાય વિચારતા રહેવું
જોઈએ અને જે ઉપાય દેખાય તેને ખપમાં લેવો જોઈએ. પોતાના અભ્યાસ
પ્રત્યે તો ખાસ ધ્યાન આપવું જ જોઈએ.

પ્રશ્ન : મિત્રો પ્રત્યે વિદ્યાર્થીનું શું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ?

ઉત્તર : પોતાના સ્વાર્થ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને મિત્રોનું જે
રીતે હિત થાય તેવું વર્તન તેમની સાથે કરવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીએ એવો
ભાવ રાખવો જોઈએ કે આ મારા સાથીઓ તેમ જ મિત્રો એ તમામ શ્રેષ્ઠ
બની જાય, વિદ્વાન બની જાય, જેનાથી હું એમના કરતાં પણ વધારે વિદ્વાન
બની શકું. સારાંશ એ છે કે જો મિત્ર (બીજો વિદ્યાર્થી) આગળ વધશે નહિ
તો વિદ્યાર્થીમાં આગળ વધવાની તમન્ના રહેશે નહિ. તે જ્યાં છે ત્યાં જ
સંતોષ માની લેશે, તેથી તેનું આગળ વધવાનું અટકી જશે. પરંતુ મિત્ર
આગળ વધશે તો વિદ્યાર્થીને તેનાથી પણ આગળ વધવાનો અવસર મળશે.
તેથી વિદ્યાર્થીએ હૃદયપૂર્વક પોતાના મિત્રોની ઉન્નતિ ઇચ્છવી જોઈએ અને
તેમની ઉન્નતિ થવાથી ઘણું પ્રસન્ન થવું જોઈએ.

જેવો ભગવાન કૃષ્ણે સુદામાની સાથે વ્યવહાર કર્યો હતો એવો
જ વ્યવહાર વિદ્યાર્થીએ પોતાના મિત્રોની સાથે કરવો જોઈએ. રામાયણમાં

કહેવામાં આવ્યું છે -

કુપથ નિવારિ સુપંથ ચલાવા
ગુન પ્રગટૈ અવગુનન્દિ દુરાવા||
દેત લેત મન સંક ન ધરઈ|
બલ અનુમાન સદા હિત કરઈ||
બિપતિ કાલ કર સતગુન નેહા|
શ્રુતિ કહ સંત મિત્ર ગુન એહા||

(માનસ, કિષ્કિન્ધાકાંડ—૭/૧૨૧)

પ્રશ્ન : માતાપિતા પ્રત્યે વિદ્યાર્થીનું શું કર્તવ્ય છે?

ઉત્તર : દરેક લૌકિક અથવા પારમાર્થિક વિદ્યાર્થી માટે એ જરૂરી છે કે તે પોતાનાં મા-બાપની પ્રસન્નતા મેળવે; કેમ કે તેમની પ્રસન્નતાથી વિદ્યાધ્યયનમાં મદદ મળે છે. શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે -

અભિવાદનશીલસ્ય નિત્યં વૃદ્ધોપસેવિનઃ|
ચત્વારિ તસ્ય વર્ધન્તે આયુર્વિદ્યા યશો બલમ્||

(મનુસ્મૃતિ—૨/૧૨૧)

‘જેનો પ્રણામ કરવાનો સ્વભાવ છે અને જે હમેશાં વૃદ્ધોની સેવા કરે છે, તેનાં આયુષ્ય, વિદ્યા, યશ અને બળ—એ ચારેય વધે છે.’

મા-બાપ કોઈ કારણવશ, કાર્યવશ અભ્યાસ કરવાની મનાઈ પણ કરે તો રડીને, તેમની આજ્ઞા માગી લેવી જોઈએ કે હાલમાં મારો અભ્યાસનો સમય છે. પરીક્ષા આપવાની હોય તો રાત્રિઓ જાગીને વિશેષપણે અભ્યાસ કરવો. કેટલીક જગ્યાએ એવું જોવામાં આવે છે કે બાળક રાત્રિઓ જાગીને અભ્યાસ કરે છે તો માને ચિંતા થાય છે કે આ ક્યાંક બીમાર પડી ન જાય. વાસ્તવમાં જો ભીતરમાં અભ્યાસની લગની, રુચિ ન હોય, છતાં પણ જબરજસ્તીથી અભ્યાસ કરવામાં આવે, ત્યારે જ તેના શરીર પર ખરાબ અસર પડે છે, બીમારી આવે છે. જો ભીતરમાં અભ્યાસની લગની હોય તો અભ્યાસ કરવાથી શરીર પર ખરાબ અસર પડતી નથી.

શ્રેષ્ઠ પુરુષ તેઓ જ છે કે જેઓ જે કાર્યને સ્વીકારી લે છે તે કાર્યને ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ, વિદ્વો આવવા છતાં પણ છોડતા નથી—‘વિદ્વૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રારભ્ય ચોત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ’ જે કાર્યને સ્વીકાર્યું હોય તે કાર્યને તત્પરતાપૂર્વક સાંગોપાંગ કરવાથી મનુષ્યનો એક એવો સ્વભાવ બની જાય છે કે જેથી તે દરેક કાર્યમાં અગ્રેસર તેમ જ વિજયી થઈ જાય છે અને એવો મનુષ્ય જ શ્રેષ્ઠ તેમ જ આદર્શ હોય છે. તેથી વિદ્યાર્થીએ પણ પોતાનો સ્વભાવ એવો જ બનાવી લેવો જોઈએ.

વિદ્યાર્થીએ પોતાના મનમાં ધીરજ તેમ જ ઉત્સાહ રાખવાં જોઈએ. જેવી ધીરજ અને જેવો ઉત્સાહ સફળતામાં રહે છે તેવી જ ધીરજ અને તેવો જ ઉત્સાહ નિષ્ફળતામાં રહેવાં જોઈએ. આ રીતે ધીરજ અને ઉત્સાહ રહેવાથી લૌકિક અભ્યાસ કરતા રહીને, પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતા રહીને પણ વિદ્યાર્થી અલૌકિક, પારમાર્થિક અભ્યાસમાં પારંગત થઈ શકે છે. ભગવાને કહ્યું છે—‘અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્રોતિ પુરુષઃ!’ (ગીતા- ૩/૧૮) ‘આસક્તિરહિત થઈ કર્મ કરતો રહીને મનુષ્ય પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી લે છે.’

પારમાર્થિક વિદ્યાર્થી

લૌકિક વિદ્યાર્થી અને પારમાર્થિક વિદ્યાર્થીના ઉદ્દેશ્યમાં તો ભેદ રહે છે પણ તેમની ચાલમાં ભેદ નથી રહેતો. જો ચાલમાં ભેદ હોય પણ છે તો પારમાર્થિક વિદ્યાર્થીની ચાલ ઝડપી હોય છે, કેમ કે તેનું પ્રત્યેક કાર્ય સાધનરૂપે થાય છે.

પારમાર્થિક વિદ્યાર્થી (સાધક) માટે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ વધારે લાભદાયક હોય છે. કારણ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં જૂનાં પાપ નાશ પામે છે અને નવો ઉત્સાહ વિશેષપણે પેદા થાય છે; જ્યારે અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં જૂનાં પુણ્ય નાશ પામે છે અને ભોગાસક્તિ, પ્રમાદ, આળસ વગેરે આવવાની સંભાવના રહે છે. તેથી પારમાર્થિક વિદ્યાર્થી માટે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ તપ જેવી હોય છે, જે પારમાર્થિક માર્ગમાં ઘણી સહાયક થાય છે. આજ સુધી જેટલા સંત-મહાત્માઓ થયા છે, તેમના જીવનમાં

ઘણું કરીને પ્રતિકૂળતા આવી છે અને પ્રતિકૂળતા આવવાથી તેમનો ભગવાન તરફનો વિશ્વાસ વધારે વધ્યો છે; જેમ કે ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, મીરાબાઈ વગેરેનું જીવન જુઓ. આમ, પ્રતિકૂળતા બાધક થતી નથી, બલકે સાધક જ થાય છે. પ્રતિકૂળતા ભોગી માટે બાધક અને યોગી માટે સાધક થાય છે. સારાંશ એ છે કે સંસારના ત્યાગમાં પ્રતિકૂળતા સહાયક થાય છે.

પ્રશ્ન : પારમાર્થિક વિદ્યાર્થી અને સાધકમાં શો ફરક છે?

ઉત્તર : કોઈ ફરક નથી. જે પારમાર્થિક વિદ્યાર્થી હોય છે, તે જ સાધક હોય છે અને જે સાધક હોય છે, તે જ પારમાર્થિક વિદ્યાર્થી હોય છે. બરેબર તો મનુષ્યજન્મ ફક્ત પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે જ મળેલો હોવાથી મનુષ્યમાત્ર જન્મજાત વિદ્યાર્થી છે, સાધક છે. હા, તે સાધન કરે, કે ન કરે એ તેની મરજીની વાત છે.

પ્રશ્ન : પારમાર્થિક વિદ્યાર્થીની દિનચર્યા કેવી હોવી જોઈએ?

ઉત્તર : પારમાર્થિક વિદ્યાર્થી માટે ખાસ વાત એ છે કે ‘મારે ભગવત્પ્રાપ્તિ જ કરવાની છે’ એ ઉદ્દેશ્ય ધારણ કરવો અને તેને નિરંતર જાગ્રત રાખતા રહીને તેની પૂર્તિ માટે જ બધાં કામ કરવાં. આ ઉદ્દેશ્યને સામે રાખીને તેણે સવારે ઊઠવાથી ઊઠતાં જ ભગવાનને આદરપૂર્વક પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરવી કે “હે નાથ! હું આપની આજ્ઞા મુજબ જ બધું કામ કરતો રહું. આપ જ મારા કલ્યાણ માટે અનેક રૂપોમાં પ્રકટ થયા છો. આપનો ઉદ્દેશ્ય ફક્ત મારો ઉદ્ધાર કરવો એ જ છે. જ્યાં હું શ્રોતા બનું છું ત્યાં વક્તા બનીને આપ જ આવો છો. હું વક્તા બનું છું તો ફક્ત મને બોધ કરાવવા માટે શ્રોતા બનીને આપ જ જિજ્ઞાસુરૂપે મારી સામે પ્રશ્ન કરો છો. એ સમયે જો મારા મનમાં એવી વાત આવે છે કે હું તેમને સમજાવી લઉં તો એ મારી ભૂલ છે. સાચી વાત તો એ છે કે આપ ફક્ત મને સમજાવવા માટે જ જિજ્ઞાસુ બની જાઓ છો, મને બોધ કરાવવા માટે જ અજ્ઞ (અજ્ઞાજ્ઞ) બની જાઓ છો અને મને પોતાની તરફ આગળ ધપાવવા માટે જ શ્રોતારૂપે કહી દો છો કે આપે ઘણી સારી વાત કહી, મારું સમાધાન થઈ ગયું!”

“હું કોઈ પણ ચાહના કરું છું તો તેને અનુરૂપ આપ જ પ્રકટ થાઓ છો. વધુ તો શું, ભૂખ લાગે તો અન્નરૂપે અને તરસ લાગે તો જળરૂપે આપ જ આવો છો? માનની ઈચ્છા કરું છું તો માનરૂપે, કીર્તિની ઈચ્છા કરું છું તો કીર્તિરૂપે આપ જ આવો છો. તાત્પર્ય એ છે કે ફક્ત મને બોધ કરાવવા માટે, ફક્ત મારો ઉદ્ધાર કરવા માટે આપ જાતજાતની લીલાઓ કરો છો; જડ-ચેતન, સ્થાવર-જંગમરૂપે મારી સામે આવો છો. હું આ વાતને ભૂલી જાઉં છું તો આપ શાસ્ત્ર, સંત, ગુરુજન, ગીતાના શ્લોક તેમ જ હૃદયગત પ્રેરણા દ્વારા મારા અજ્ઞાનને દૂર કરો છો!”

“હું બધાં જ કામ આપને પ્રસન્ન કરવા માટે જ કરું છું. શૌચ-સ્નાન, હરવું-ફરવું, ઊઠવું-બેસવું તથા ગીતા-રામાયણનો પાઠ, નામજપ, નિત્યકર્મ વગેરે જે કંઈ કરું છું તે બધું આપની આજ્ઞાથી અને આપની પ્રસન્નતા માટે જ કરું છું. વાસ્તવમાં મારાં તમામ કર્મો આપની પ્રસન્નતા માટે જ થવાં જોઈએ અને હું એમ કરું પણ છું; પરંતુ અમુક સમયે સંસારની સત્તા અને મહત્તા બુદ્ધિમાં આવી જવાથી હું ભૂલી જાઉં છું. છતાં પણ આપ મને ચેતાવતા રહો છો.”

નાનીમોટી દરેક ક્રિયા ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે જ થાય—એ ભાવ સાધકમાં હરદમ જાગ્રત રહેવો જોઈએ. કર્મ ભલે શાસ્ત્રીય હોય, ભલે લૌકિક હોય, ભલે વ્યાવહારિક હોય, ભલે શારીરિક હોય, તેમાં ક્રિયાભેદ તો હોવો જોઈએ, પણ ભાવભેદ બિલકુલ નહિ હોવો જોઈએ. આ રીતે સાધકની દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા, વર્ષચર્યા અને આયુચર્યા કેવળ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે જ થવી જોઈએ. ચોવીસ કલાકમાં એક મિનિટ, એક સેકન્ડ માટે પણ ભગવાનની આજ્ઞા સિવાયનું કોઈ કાર્ય કરવું જોઈએ નહિ. તેની ભીતર એવો ભાવ હરદમ જાગ્રત રહેવો જોઈએ કે ‘હું કેવળ ભગવાનનો છું; ભગવાનના જ ઘરમાં રહું છું; ભગવાનનો જ પ્રસાદ લઉં છું; બોલું છું તો ભગવાનના જ ગુણ ગાઉં છું; પાઠ-પૂજા, ભજન-ધ્યાન વગેરે બધું તેમની પ્રસન્નતા માટે જ કરું છું.’ ભાગવતમાં

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા
 બુદ્ધ્યાડડત્મના વાનુસૃતસ્વભાવાત્
 કરોતિ યદ્ યત્ સકલં પરસ્મૈ
 નારાયણાયૈતિ સમર્પયેત્તત્॥
 (શ્રીમદ્ભાગવત—૧૧/૨/૩૬)

‘શરીરથી, વાણીથી, મનથી, ઈન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, અહંકારથી અથવા સહજ સ્વભાવથી મનુષ્ય જે જે કરે છે તે બધું પરમપુરુષ ભગવાન નારાયણ માટે જ છે, એવા ભાવથી એમને સમર્પિત કરી દેવું.’

‘આ સમર્પણ પણ હું કરતો નથી, બલકે ભગવાન સ્વયં જ પોતાની આપેલી શક્તિથી, બુદ્ધિથી એવું કરાવી લે છે. તેથી મારે તો ફક્ત તેમની કૃપા માનીને પ્રસન્ન રહેવાનું છે. મારે પોતાને માટે કંઈ કરવાનું છે જ નહિ. મારા માટે ન ક્રિયા છે, ન પદાર્થ છે, ન અવસ્થા છે અને ન કોઈ પરિસ્થિતિ પણ છે. માત્ર તેમની આપેલી બુદ્ધિથી સઘળી ક્રિયાઓ થઈ રહી છે. ભોજન વગેરે પણ હું કરતો નથી, બલકે તેમની શક્તિથી થાય છે.’

આ રીતે સઘળી ક્રિયાઓ ‘થવામાં’ બદલાઈ જાય અને ‘થવું’ પરમાત્મામાં બદલાઈ જાય; બસ આ જ પૂર્ણતા છે. આમાં ન ‘હું’ રહે છે અને ન ‘મારું’ રહે છે. આને જ ગીતામાં ‘મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિઃ’ (૮/૭; ૧૨/૧૪) કહેવામાં આવ્યું છે. આમાં માત્ર એક આનંદધન ચિદ્ધન તત્ત્વ રહી જાય છે. ત્યાં મન-બુદ્ધિ પહોંચી શક્તાં નથી.

વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે, અધ્યાપકો ભણાવે છે, સૈનિકો લડે છે, ખેડૂતો ખેતી કરે છે—આ રીતે દેશ, કાળ, અવસ્થા, પરિસ્થિતિ મુજબ સ્ત્રી-પુરુષોનાં કાર્યો અલગ અલગ હશે અને બદલાતાં રહેશે, પણ એમનો ઉદ્દેશ્ય (ભગવતપ્રાપ્તિ) એક જ હશે, તે કદી પણ બદલાશે નહિ.

પ્રશ્ન : પારમાર્થિક વિદ્યાર્થી (સાધક)નાં આચરણ કેવાં હોય છે?

ઉત્તર : બહારથી જોવામાં તો એક સાધારણ સજ્જન વ્યક્તિ અને

એક સાધક—એ બંનેનાં આચરણોમાં ભેદ માલૂમ પડતો નથી; કારણ કે સાધારણ સજ્જન વ્યક્તિનાં આચરણ પણ દૈવી સંપત્તિનાં હોય છે અને સાધકનાં આચરણ પણ દૈવી સંપત્તિનાં હોય છે. એટલા માટે તેમનાં આચરણોમાં તો ફરક માલૂમ પડતો નથી, પરંતુ તેમના ઉદ્દેશ્યમાં ફરક હોય છે.

સાધારણ સજ્જન વ્યક્તિનો ઉદ્દેશ્ય સાંસારિક હોય છે એટલે કે કામ-વંધો, વ્યવહાર, વ્યાપાર સચ્ચાઈની સાથે થાય કે જેથી દરેક વ્યક્તિ મારા પર વિશ્વાસ કરે; સંસારમાં મારી પ્રતિષ્ઠા થાય, માન થાય વગેરે ઉદ્દેશ્ય હોય છે. પરંતુ સાધકનો ઉદ્દેશ્ય સમતા હોય છે. તેની દૃષ્ટિ સમતા પર જ રહે છે એટલે કે કાર્યની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ અને સફળતા-નિષ્ફળતામાં, શરીરના આદર-અનાદરમાં, નામની નિંદા-સ્તુતિમાં સમતાનું જ લક્ષ્ય રહે છે. તેમાં નિર્વિકારતા જેટલી વધારે હોય છે, તેટલું જ સાધન ઊંચું હોય છે અને સાધન જેટલું ઊંચું હોય છે, તેટલી જ નિર્વિકારતા વધારે હોય છે. આમાં ત્રણ બાબતો છે—(૧) તેમાં વિકાર ઓછા હશે. (૨) વિકાર હશે તો તેમનો વેગ ઓછો હશે. (૩) વેગ ઓછો હશે તોપણ તેઓ ટકશે નહિ એટલે કે થોડી વારમાં શાંત થઈ જશે. એમાં આ અંતર ક્રમશઃ વધતું જ રહેશે. ક્યારેક ક્યારેક સાધકને એવું પણ માલૂમ પડે છે કે અગાઉ વિકાર ઓછા આવતા હતા, હવે તેઓ વધારે આવવા લાગી ગયા! વાસ્તવમાં નિર્વિકારતા વધારે રહેવાથી થોડા વિકાર પણ વધારે (મોટા) માલૂમ પડે છે. તેથી સાધકે ગભરાવું નહિ જોઈએ. તેને કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત અથવા બીજું સાધન કરવાની જરૂર નથી, બલકે તે જે સાધન કરી રહ્યો છે તેમાં જ તત્પરતાથી રચ્યાપચ્યા રહેવું જોઈએ.

વધુ એક બાબત પર ધ્યાન આપવાનું છે કે મનુષ્યજન્મ પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે જ મળ્યો છે. તેથી સાંસારિક કામનાઓ પૂરી થાય અથવા ન પણ થાય, પરંતુ પારમાર્થિક સિદ્ધિ અવશ્યંભાવી (અવશ્ય થનારી) છે. પારમાર્થિક માર્ગમાં નિરાશાને કોઈ સ્થાન નથી.

મુક્તસજ્જોડનહંવાદી   ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ।
સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ   કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે॥
(ગીતા—૧૮/૨૬)

‘જે કર્તા રાગરહિત, અનહંવાદી, ધૈર્યયુક્ત અને ઉત્સાહયુક્ત તથા સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર છે તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.’

આ શ્લોક મુજબ સાધકે નિશ્ચિંત થઈને પોતાના સાધનમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું જોઈએ. પછી સાધકનું સાધન જ આગળ જતાં સાધન બતાવનારું થઈ જશે, તેનો વિવેક જ માર્ગદર્શક બની જશે. વ્યવહારમાં પણ એવા પ્રસંગો બનશે, જે તેને સાવધાન કરશે.

પ્રશ્ન : કર્મયોગના વિદ્યાર્થીનાં આચરણ કેવાં હોય છે?

ઉત્તર : તેનાં આચરણોમાં પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ અને બીજાઓના હિતનું પ્રાધાન્ય રહે છે; તેથી તેના દ્વારા સંસારની સેવા વિશેષપણે થાય છે. તેનામાં સેવક-ભાવ તો રહે છે, પણ સેવકપણાનું અભિમાન નથી રહેતું એટલે કે સેવા કરતી વેળા ‘હું સેવા કરું છું’ એવો ભાવ નથી રહેતો. જ્યારે સાધન વધે છે, ત્યારે તેનામાં એવો ભાવ રહે છે કે હું શરીર વગેરેથી જેની સેવા કરું છું, તે બધી સેવાસામગ્રી પણ તેની જ છે, મારી નથી. આવી રીતે તેના પદાર્થો અને તેની ક્રિયાઓ બીજાઓની સેવામાં જ સમર્પિત થઈ જાય છે એટલે કે પદાર્થો અને ક્રિયાઓમાં તેનું પોતાનાપણું રહેતું નથી. અંતે તેનું વ્યક્તિત્વ પણ ગળીને દૂર થઈ જાય છે અને તે સેવા બનીને સેવ્યરૂપ થઈ જાય છે. આવી જ રીતે અંતે વ્યક્તિત્વ દૂર થવાથી જ્ઞાનયોગી જ્ઞાન બનીને જ્ઞાનસ્વરૂપ થઈ જાય છે અને ભક્તિયોગી ભક્તિ બનીને ભગવત્સ્વરૂપ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન : જ્ઞાનયોગના વિદ્યાર્થીનાં આચરણ કેવાં હોય છે?

ઉત્તર : તેનાં આચરણોમાં ઉદાસીનતા, તટસ્થતા, નિર્વિકારતા વિશેષ હોય છે. તેનો સ્વભાવ ઘણું કરીને એકાંતમાં રહેવાનો હોય છે. એકાંત નહિ મળતાં તેને થોડી અકળામણ પણ થાય છે, પણ તે અકળામણ ઓછી થતી થતી દૂર થઈ જાય છે. કારણ કે શરીરની સાથે સંબંધ માનવાથી જ એકાંત

નહિ મળતાં અકળામણ થાય છે; જ્યારે જ્ઞાનયોગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય તો શરીર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનો જ હોય છે.

બીજાઓનાં શરીરો સાથે તેનો જેવો વર્તાવ હોય છે, તેવો જ વર્તાવ આ શરીરની સાથે હોય છે. જેમ બીજાઓનાં શરીરો સાથે વર્તાવ થવાની આ શરીર પર અસર પડતી નથી, તેવી જ રીતે આ શરીરની સાથે વર્તાવ થવા છતાં પણ અસર પડતી નથી. તેને ‘ન કરોતિ ન લિપ્યતે’ (ગીતા-૧૩/૧૩)—‘ન કરે છે, ન લિપ્ત થાય છે’—એનો અનુભવ થઈ જાય છે અને અનુભવ થયા પછી તેનામાં આપમેળે જ અહંકૃતભાવ અને લિપ્તતા રહેવા પામતાં નથી—‘યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે’ (ગીતા—૧૮/૧૭)

પ્રશ્ન : ભક્તિયોગના વિદ્યાર્થીનાં આચરણ કેવાં હોય છે?

ઉત્તર : તેનાં આચરણોમાં નમ્રતા વધારે રહે છે. સંસારમાં તેની ભગવદ્બુદ્ધિ વિશેષપણે હોય છે. તે દરેક પરિસ્થિતિમાં પ્રભુકૃપા જુએ છે અને વિશેષ પ્રસન્ન, નિશ્ચિંત રહે છે. તેની દષ્ટિ હમેશાં ભગવાનની કૃપા તરફ જ રહે છે. શરીર, ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણની વિરુદ્ધનો બનાવ બનવાથી પણ તેની અસર ઓછી થાય છે અને ઓછી થતાં થતાં નાબૂદ થઈ જાય છે. જેમ કાકભુશુંડિજીને કાગડો બનવાનો શાપ મળવા છતાં પણ તેમના મનમાં ન કંઈ ભય થયો, ન દીનતા આવી, બલકે એમાં તેમણે ભગવાનની કૃપા જ માની. આવી રીતે ભક્તને પ્રતિકૂળતામાં પ્રભુકૃપાનો વિશેષ અનુભવ થાય છે. પ્રભુકૃપાના બળ પર તે નિર્ભય, નિઃશોક, નિશ્ચિંત અને નિઃશંક રહે છે.

પ્રશ્ન : શું કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગના વિદ્યાર્થીને ગુરુની આવશ્યકતા છે?

ઉત્તર : ગુરુની આવશ્યકતા તો બધાંને રહે છે, પણ સંતોષજનક ગુરુ ન મળે તો નિરાશ થવું જોઈએ નહિ અને પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે હતોત્સાહ પણ થવું જોઈએ નહિ; કેમ કે આ શરીર પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે જ મળ્યું છે.

શ્રીકૃષ્ણને ગુરુ માનીને સાધનમાં લાગી જવું જોઈએ; કેમ કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જગતના ગુરુ છે—‘કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ગુરુમ્’ તેથી તેઓ મારા પણ ગુરુ છે જ; હું જગતથી અલગ નથી.

હકીકતમાં ત્રણે યોગોમાં ગુરુની આવશ્યકતા છે, પરંતુ આવશ્યકતા હોવા છતાં પણ ગુરુનો અભાવ નથી; કેમ કે ભગવાન સદા મોજૂદ છે. જે બાબતો ગુરુ નથી બતાવી શકતા, તે બાબતો ભગવાન સાધકના અંતઃકરણથી (વૃત્તિ, સ્ફુરણથી), ગ્રંથોથી, બનાવોથી બતાવી દે છે. તેમને બતાવવાની કેટલીય રીતો આવડે છે. જેમ કે બે વ્યક્તિઓ પરસ્પર વાત કરતી હોય તો તેમના દ્વારા જવાબ મળી જાય છે. કોઈ પુસ્તક અચાનક ખોલીને જોવાથી શંકાનું સમાધાન થઈ જાય છે. ભગવાન અવનવી રીતોથી સાધકને સમજાવે છે; કારણ કે તેઓ બધાના પરમ સુહૃદ છે—‘સુહૃદં સર્વભૂતાનામ્’ (ગીતા—૫/૨૯)

ભગવાનનો આ એક વિલક્ષણ સ્વભાવ છે કે દુનિયા તો ઉપકારને કહી બતાવે છે કે ‘મેં ઉપકાર કર્યો’, પણ ભગવાન ઉપકારને કહી બતાવતા જ નથી અને એવો ભાવ પણ રાખતા નથી કે બીજાઓ મારો ઉપકાર માને. જેમ સૂર્યમાં એવું અભિમાન નથી હોતું કે હું પ્રકાશ કરું છું, તેવી જ રીતે ભગવાનમાં એવું અભિમાન નથી આવતું કે હું ઉપકાર કરું છું; બલકે તેમના દ્વારા આપમેળે સ્વાભાવિક જ ઉપકાર થાય છે, પ્રકાશ મળે છે. જે ભગવાનની સન્મુખ થઈ જાય છે, તેને તે પ્રકાશ વિશેષપણે મળી જાય છે. તેથી સાધકે ગુરુના અભાવમાં હતોત્સાહ અને નિરાશ કદી પણ નહિ થવું જોઈએ.

ભગવાને બધાને વિવેકરૂપી ગુરુ આપી રાખ્યો છે એટલે કે કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય, સાર-અસાર, ગ્રાહ્ય-ત્યાજ્ય, ધર્મ-અધર્મ વગેરેનું જ્ઞાન મનુષ્યમાત્રને આપી રાખ્યું છે. જો મનુષ્ય એ વિવેકનો આદર કરે તો તે વિવેક વધી જશે અને અંતે તે જ વિવેક તત્ત્વજ્ઞાનમાં પરિણત થઈ જશે.

પ્રશ્ન : શું એક જ ગુરુ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગનું શિક્ષણ આપી શકે?

ઉત્તર : હા, આપી શકે છે; પરંતુ તેમાં પ્રાધાન્ય એનું રહેશે કે જે માર્ગે તે ચાલ્યો છે. કારણ કે ગુરુ જે માર્ગે ચાલ્યો હોય છે તે જ માર્ગનો તેને વિશેષ અનુભવ હોય છે અને તેનો ઉપદેશ આપવામાં તેને વિશેષ સુવિધા રહે છે, પણ બીજા માર્ગની વાત પણ તે જણાવી શકે છે. જોકે મહાપુરુષોની પ્રકૃતિ અલગ અલગ હોય છે, કોઈની ઉદાસીન હોય છે અને કોઈની ઉપકારી હોય છે; તોપણ શિષ્યની જિજ્ઞાસા હશે તો તે તેની જિજ્ઞાસા અનુસાર જ્ઞાન આપશે, સાધન બતાવશે—એમાં સંદેહ નથી. જેમ વાછરડાના આવતાં જ ગાયના આંચળોમાં દૂધ આવી જાય છે, તેવી જ રીતે જિજ્ઞાસુના સામે આવતાં જ મહાપુરુષના અંતઃકરણમાં આપમેળે જ જ્ઞાન પ્રકટ થઈ જાય છે. જોકે જીવનમુક્ત મહાપુરુષનું પોતાને માટે કોઈ કર્તવ્ય શેષ નથી રહેતું, છતાં પણ તેઓ ફક્ત જિજ્ઞાસુઓ માટે જ જીવે છે; જેમ મા બાળક માટે જ હોય છે.

પ્રશ્ન : શું એક જ વિદ્યાર્થી ત્રણે યોગમાર્ગોનું શિક્ષણ લઈ શકે છે?

ઉત્તર : હા, લઈ શકે છે; પરંતુ સાધક માટે એક માર્ગની નિષ્ઠા જ લાભદાયક છે, ઉત્તમ છે, શ્રેષ્ઠ છે. એક માર્ગની નિષ્ઠા થવાથી બીજા માર્ગોની વાતો પણ તેના સાધનમાં સહાયક થઈ જશે.

જો સાધક એક જ સાધનની મુખ્યતા રાખે તો સાથે બીજાં સાધનો આવી જ જશે. તે બીજાં સાધનોથી સર્વથા રહિત થઈ જાય એવી વાત નથી; જેમ કે તે કર્મયોગ કરે અને જ્ઞાનયોગ તથા ભક્તિયોગથી શૂન્ય થઈ જાય એવી વાત નથી; તે જ્ઞાનયોગ કરે અને કર્મયોગ તથા ભક્તિયોગથી શૂન્ય થઈ જાય એવી વાત નથી; તે ભક્તિયોગ કરે અને કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગથી શૂન્ય થઈ જાય એવી વાત પણ નથી, કારણ કે તાત્ત્વિક રીતે તો યોગ એક જ છે. યોગની પરિભાષા કરતાં ભગવાને કહ્યું છે—‘તં વિદ્યાદ્ દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્’ (ગીતા—૬/૨૩) એટલે કે દુઃખના સંયોગના વિયોગનું નામ ‘યોગ’ છે. સારાંશ એ છે કે સંસારની સાથે સંયોગ માનવો, સંબંધ જોડવો એ જ દુઃખ છે અને આ સંયોગનો વિયોગ (સંબંધ-વિચ્છેદ) થતાં જ પરમાત્માની સાથે યોગ (સંબંધ)નો

અનુભવ થઈ જશે.

પ્રશ્ન : કયો વિદ્યાર્થી કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અથવા ભક્તિયોગનો અધિકારી છે?

ઉત્તર : જેની સંસારમાં આસક્તિ છે, પણ જે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે તે 'કર્મયોગ'નો અધિકારી છે. જેનો સંસારથી સ્વાભાવિક જ વૈરાગ્ય છે તે 'જ્ઞાનયોગ'નો અધિકારી છે. જે નથી અત્યંત વિરક્ત અને નથી અત્યંત આસક્ત તે 'ભક્તિયોગ'નો અધિકારી છે.

પ્રશ્ન : ત્રણે યોગમાર્ગોના વિદ્યાર્થીઓએ મુખ્યત્વે કયા ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ?

ઉત્તર : વિદ્યાર્થીઓએ મુખ્યત્વે ગીતાનું જ અધ્યયન કરવું જોઈએ; કેમ કે આ નાનકડા ગ્રંથમાં ત્રણે માર્ગોની પૂરી વિગત આવી ગઈ છે. સંક્ષેપમાં કહેવા છતાં પણ ભગવાને ક્યાંય ક્યાંય રાખી નથી, બલકે ત્રણેય યોગોનું સાંગોપાંગ પૂર્ણપણે વર્ણન કરી દીધું છે. તેથી સાધક માટે એક ભગવદ્ગીતા જ પર્યાપ્ત છે.

સાધક ભલે કોઈ પણ માર્ગનો હોય, પરંતુ જો તે પ્રભુનાં ચરણોનો આશ્રય લઈને ગીતાનું અધ્યયન કરે, તો તેને સાધનની પૂરી વિગત ગીતામાં જરૂર મળી જશે. તે રામાયણ, ભાગવત વગેરે ગ્રંથો પણ વાંચે, તો એ સારી વાત છે, પણ ભગવદ્ગીતા વાંચ્યા પછી કાંઈ પણ બાકી રહેશે નહિ.

જે ક્રોધમાં આવીને અથવા કોઈ બાબતથી દુઃખી થઈને આત્મહત્યા કરી લે છે તે દુર્ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે અર્થાત્ ભૂત-પ્રેત-પિશાચ બની જાય છે. આત્મહત્યા કરવાવાળો મહાપાપી બને છે; કારણ કે આ મનુષ્ય-શરીર ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે જ મળ્યું છે; તેથી ભગવત્પ્રાપ્તિ નહિ કરતાં પોતાના જ હાથે મનુષ્ય-શરીરને ખોઈ દેવું એ ઘણું ભારે પાપ છે, અપરાધ છે, દુરાચાર છે. દુરાચારીની સદ્ગતિ કેવી રીતે થાય? તેથી મનુષ્યે કદી પણ આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર મનમાં આવવા દેવો જોઈએ નહિ.

—‘દુર્ગતિથી બચો’ નામના પુસ્તકમાંથી

બદલો લેવાની ભાવના એ આપણો દોષ છે, ભૂલ છે. તે તો આપણાં કર્મોનું ફળ ભોગવવાને આપણને પવિત્ર કરી રહ્યો છે. તેથી જો તમારે બદલો ચૂકવવો હોય તો સૌથી પહેલાં તેની સેવા કરો. જે દુઃખ આપવાની ચેષ્ટા કરે છે તે (પાપોનું ફળ ભોગવાવીને) તમને શુદ્ધ કરી રહ્યો છે, તમારા પર ઉપકાર કરી રહ્યો છે. તેનો બદલો લેવો હોય તો પોતાના તનથી, મનથી, વચનથી, ધનથી, વિદ્યાથી, યોગ્યતાથી, પદથી, અધિકારથી તેની સેવા કરો, તેને સુખી બનાવો.

—‘નિત્યયોગની પ્રાપ્તિ’ નામના પુસ્તકમાંથી

ગૃહસ્થને માટે એ જરૂરી છે કે તે ધન કમાવા કરતાં બાળકોના ચારિત્ર્યનો વધારે ખ્યાલ રાખે; કારણ કે કમાયેલા ધનનો બાળકો જ ઉપયોગ કરશે. જો બાળકો બગડી જશે તો ધન તેમને વધુ બગાડશે. આ બાબતમાં સજ્જનોનું કહેવું છે—‘પૂત સપૂત તો ક્યોં ધન સંચૈ? પૂત કપૂત તો ક્યોં ધન સંચૈ?’ એટલે કે પુત્ર સપૂત હશે તો તેને ધનની કમી રહેશે નહિ અને કપૂત હશે તો એકઠું કરેલું સઘળું ધન નષ્ટ કરી દેશે; તો પછી ધનનો સંચય શા માટે કરવો?

—‘ઘરસંસારમાં કેવી રીતે રહેવું’ નામના પુસ્તકમાંથી

